

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

**РОЗВИТОК АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА
ЯК ПЕРЕДУМОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

аналітична доповідь

КИЇВ - 2011

Розвиток аграрного виробництва як передумова забезпечення продовольчої безпеки України. – К.:НІСД, 2011. – 39 с.

Автори:

Собкевич О. В., к. е. н., с. н. с.

Русан В. М., к. е. н., с. н. с.

Юрченко А. Д. к. е. н., засл. працівник сільського господарства України

Скороход В. О.

За редакцією к. е. н., с. н. с., засл. економіста України Я.А. Жаліла

Доповідь підготовлено до засідання «круглого столу» 23 червня 2011 р.

*При повному або частковому відтворенні матеріалів
даної публікації посилання на видання обов'язкове.
© Національний інститут стратегічних досліджень, 2011.*

Вступ

Загострення світової продовольчої кризи та формування негативних для споживачів прогнозів щодо подальшої цінової динаміки на ринку агропродукції актуалізують питання забезпечення продовольчої безпеки для переважної більшості країн світу.

Для України проблема забезпечення продовольчої безпеки має особливо важливе значення, що зумовлюється, насамперед, сучасним станом розвитку вітчизняного агропромислового комплексу, нарощування виробництва у якому відбувається переважно екстенсивним шляхом. Ситуацію загострюють періодичне «ручне» втручання держави в функціонування аграрного сектору та недореформованість земельного ринку.

Водночас, сприятливі природно-кліматичні умови для вирощування переважної більшості сільськогосподарських культур і потужний людський потенціал дозволяють Україні не лише забезпечити власну продовольчу безпеку, а й стати активними гравцем на світовому ринку продовольства. Відтак необхідно прискорити процеси реформування аграрного сектору України, що потребує суттєвої модернізації в напрямі розвитку підприємницької діяльності на селі, впровадження інноваційних технологій у виробництво, забезпечення дохідності товаровиробників, а також розбудови соціальної інфраструктури та розвитку сільських територій.

Розділ 1. Сучасний стан аграрного виробництва в Україні

1.1. Ефективність сільськогосподарського виробництва

Агропромисловий комплекс України (АПК) – важливий сектор національної економіки, який об'єднує різні види економічної діяльності щодо виробництва сільськогосподарської продукції, продуктів харчування, а також доставки їх до кінцевого споживача. В агропромисловому комплексі формується близько 17 % ВВП, він є одним з основних бюджетоутворюючих та експортоорієнтованих секторів національної економіки.

Виробництво сільськогосподарської продукції, природно, посідає центральне місце в українському АПК. Посткризове відновлення економіки України вимагає розвитку аграрного виробництва на інтенсивній основі, що дозволить забезпечити продовольчу безпеку країни, гарантуючи кожній особі можливість повноцінного раціонального харчування якісними та безпечними продуктами харчування, а також реалізувати конкурентні переваги країни на світових ринках продовольства.

За період з 1990 р. в аграрному секторі України відбулися трансформаційні зміни, пов'язані з реформуванням земельних відносин та становленням ринкових відносин на селі. Їх старт було дано Постановою Верховної Ради УРСР від 18.12.1990 р. «Про земельну реформу»¹. З 1996 р. почалося паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам, що здійснювалося відповідно до Указу Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 8.08.1995 р.²

Між тим, затягування процесу паювання земель, обмеження підприємницької ініціативи селян у межах фермерських господарств, дезорганізація роботи аграрних підприємств та відсутність альтернативних колективним сільськогосподарським підприємствам (КСП) видів господарюючих структур призвели до зниження виробництва валової продукції сільського господарства³.

У цілому, за роки незалежності виробництво валової продукції сільського господарства знизилось на 31,1 %, у тому числі - рослинництва – на 11,8 %, тваринництва – на 47,2 % (табл. 1).

З 2000 р. відбувається поступове зростання виробництва валової продукції галузі, приріст якої у 2010 р. становив 41,6 % у порівнянні з 1999 р., у т. ч. рослинництва – 65,8 %, тваринництва – 17,7 %. Позитивні процеси є наслідком поступового становлення на селі нових організаційно-правових структур ринкового типу внаслідок реалізації. засад аграрного реформування, які, зокрема, були визначені прийнятим 3.12.1999 р. Указом

¹ Про земельну реформу : Постанова ВР УРСР // Голос України. – 1991. – № 7. – 11 січня.

² Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям : Указ Президента України // Урядовий кур'єр. – 1995. – №121. – 12 серп.

³ Щодо особливостей та суперечностей земельної реформи в Україні див.: Розвиток ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні : Аналітична доповідь / [Собкевич О.В., Русан В.М., Юрченко А.Д. та ін.] : за ред. Я. А. Жаліла. – К : НІСД, 2011. – 29 с.

Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки»⁴.

Період відновлення позитивної динаміки супроводжувався збільшенням ефективності виробництва сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських підприємствах. При загальній збитковості галузі протягом 1996-2000 рр., починаючи з 2001 р., сільськогосподарські підприємства починають одержувати прибутки, насамперед за рахунок рослинництва (табл. 2). З 2008 р. прибутковим стає і тваринництво.

Таблиця 1

Динаміка виробництва валової продукції сільського господарства в Україні
(у порівнянних цінах 2005 р.)*

Роки	Валова продукція всього			З неї					
				рослинництва			тваринництва		
	млрд грн.	% до 1990 р.	% до 1999 р.	млрд грн.	% до 1990 р.	% до 1999 р.	млрд грн.	% до 1990 р.	% до 1999 р.
1990	145,9	100,0		66,6	100,0		79,3	100,0	
1991	126,6	86,8		55,2	82,9		71,4	90,0	
1992	116,1	79,6		55,9	83,9		60,2	75,9	
1993	117,8	80,8		62,3	93,5		55,5	70,0	
1994	98,4	67,4		47,7	71,6		50,7	63,9	
1995	94,8	65,0		49,4	74,2		45,4	57,3	
1996	85,8	58,8		45,0	67,6		40,8	51,5	
1997	84,3	57,8		48,2	72,4		36,1	45,5	
1998	76,2	52,2		39,5	59,3		36,7	46,3	
1999	71,0	48,7	100,0	35,4	53,2	100,0	35,6	44,9	100,0
2000	77,9	53,4	109,7	43,6	65,5	123,2	34,3	43,3	96,3
2001	85,8	58,8	120,8	49,1	73,7	138,7	36,7	46,3	103,1
2002	86,8	59,5	122,3	48,1	72,2	135,9	38,7	48,8	108,7
2003	77,3	53,0	108,9	41,1	61,7	116,1	36,2	45,6	101,7
2004	92,5	63,4	130,3	55,6	83,5	157,1	36,9	46,5	103,7
2005	92,6	63,5	130,4	54,0	81,1	152,5	38,6	48,7	108,4
2006	94,9	65,1	133,7	54,9	82,4	155,1	40	50,4	112,4
2007	88,8	60,9	125,1	49,7	74,6	140,4	39,1	49,3	109,8
2008	104,0	71,3	146,5	64,9	97,4	183,3	39,1	49,3	109,8
2009	102,1	70,0	143,8	61,5	92,3	173,7	40,5	51,1	113,8
2010	100,5	68,9	141,6	58,7	88,2	165,8	41,9	52,8	117,7

*Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Таблиця 2

Ефективність виробництва сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських підприємствах України*

	1990 ²	1995	У середн. в 1996-1999 рр.	2000	У середн. в 2001-2004 рр.	2005	2006	2007	2008	2009	2010**
Прибуток (збиток) від реалізації сільгосппродукції, млн грн. ¹	11422,8	675,6	-2279	-121,4	1383,4	1253,2	630,4	4168,9	5462,1	7120,0	12807,3
у тому числі											
прод. рослинництва	7060,0	1152,7	494	1834,5	2159,2	900,2	1567,3	5501,6	5450,7	6334,3	11184,4
прод. тваринництва	4362,8	-477,1	-2773	-1955,9	-775,8	353,0	-936,9	-1332,7	11,4	785,7	1413,7
Рівень рентабельності виробництва сільгосппродукції, % ³	42,6	13,6	-22,2	-1,0	11,0	6,8	2,8	15,6	13,4	13,8	20,6
у тому числі											
прод. рослинництва	98,3	55,5	12,2	30,8	30,0	7,9	11,3	32,7	19,6	16,9	26,4
прод. тваринництва	22,2	-16,5	-47,6	-33,8	-14,1	5,0	-11,0	-13,4	0,1	5,5	8,0

¹ Великі та середні підприємства, які здійснювали сільськогосподарську діяльність

² 1990 – млн крб.

³ Прибуток, збиток (-) до собівартості реалізованої продукції

*Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

** за попередніми даними

⁴ Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки: Указ Президента України // Голос України. – 1999. – №227. – 7 груд.

Формування нових організаційно-правових форм господарювання сприяло підвищенню рівня продуктивності праці у рослинництві і тваринництві. Починаючи з 2005 р., індекс продуктивності праці як в цілому по сільському господарству, так у рослинництві і тваринництві, перевищував відповідний показник 1990 р. (рис. 1).

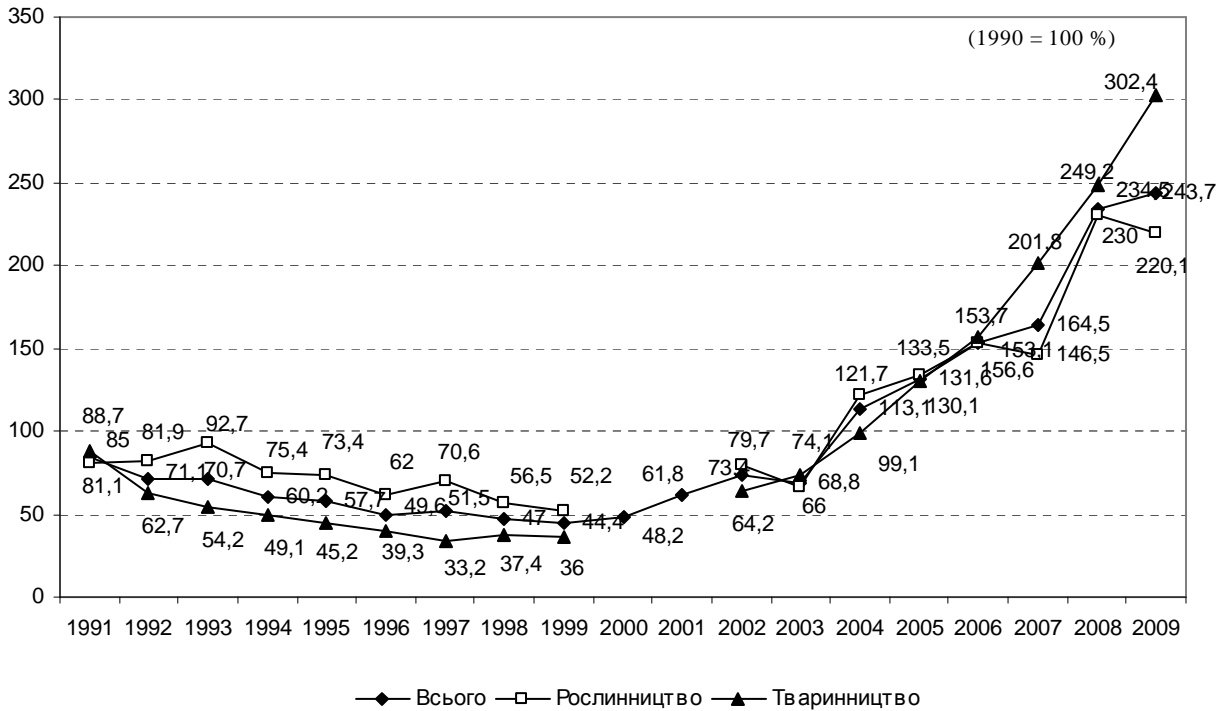

Рис. 1. Динаміка індексу продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах *
*Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Відповідно зростає і середньомісячна заробітна плата у сільському господарстві. Разом з тим, вона поступається заробітній платі в середньому по Україні (рис. 2), що не сприяє залученню у сільськогосподарське виробництво висококваліфікованих працівників. Населення сільської місцевості надає перевагу працевлаштуванню в інших галузях економіки, де заробітна плата є вищою, що призводить до виїзду працездатного населення в міста та обезлюднення села.

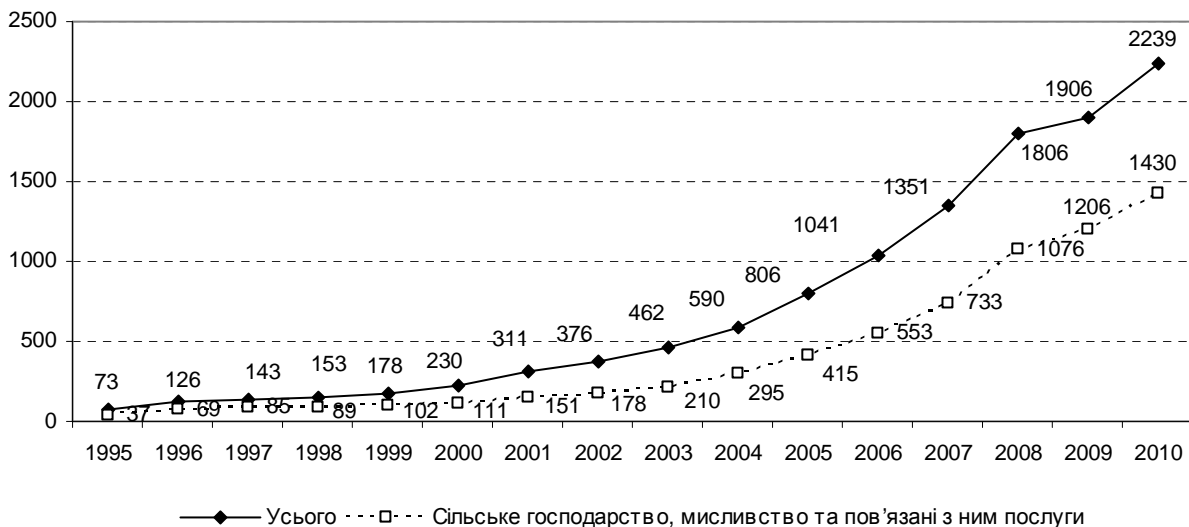

Рис. 2. Динаміка середньомісячної заробітної плати в сільському господарстві, в розрахунку на одного штатного працівника, грн. *

*Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Особливості аграрного виробництва періоду незалежності полягають у наступному:

- стрімке зниження валового виробництва сільськогосподарської продукції першого десятиліття обернулося поступовим її нарощуванням у наступному, що пов'язано з формуванням багатоукладності на селі та створенням організаційно-правових структур ринкового типу;
- створені нові сільськогосподарські підприємства ринкового типу сприяли реалізації підприємницької ініціативи селян у різних організаційно-правових формах господарювання, діяльність яких стає прибутковою;
- можливість реалізації підприємницьких здібностей сприяла підвищенню рівня продуктивності праці в сільськогосподарському виробництві;
- подолано негативну тенденцію збитковості виробництва продукції тваринництва, яке останніми роками є прибутковим;
- зростання прибутковості діяльності сільгоспідприємств сприяло підвищенню середньомісячної заробітної плати у сільському господарстві.

1.2. Виробництво сільськогосподарської продукції у рослинництві

За період 1990 – 2010 рр. в Україні відбулося зменшення посівних площ сільгоспкультур на 16,8 % (табл. 3); у 4,6 разу знизились посівні площі кормових культур, що негативно вплинуло на розвиток кормової бази тваринницької галузі. За цей період значно зросли посіви високорентабельних експортоорієнтованих культур: соняшнику – у 2,8 разу, ріпаку – більш ніж вдвічі, що порушує систему сівозмін і призводить до виснаження ґрунтового покриву. Посівні площі картоплі і овоче-баштанних культур зменшились на 5 %; нині вони зосереджені переважно у господарствах населення.

Таблиця 3

Посівні площі сільськогосподарських культур, тис га*

	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Уся посівна площа	32406	30963	27173	26044	25928	26060	27133	26990	26952
Зернові та зернобобові культури	14583	14152	13646	15005	14515	15115	15636	15837	15090
озимі зернові, у т.ч.	8614	6310	6324	7289	5884	6725	8127	8308	7904
пшениця	7568	5324	5316	6185	5089	5817	6802	6518	6137
жито	518	609	668	622	373	349	466	468	286
ячмінь	528	377	340	482	422	559	859	1322	1481
ярі зернові та зернобобові, у т.ч.	5969	7842	7322	7716	8631	8390	7509	7529	7186
пшениця	9	185	303	480	494	471	314	334	314
ячмінь	2201	4130	3645	4018	4883	4417	3360	3800	3024
овес	492	570	521	468	474	404	456	433	326
кукурудза на зерно	1234	1174	1364	1711	1777	2087	2516	2149	2709
просо	205	167	437	141	136	122	153	119	95
гречка	350	459	574	426	398	352	302	273	225
рис	28	22	26	21	22	21	20	25	29
зернобобові	1424	1103	408	422	406	438	263	371	429
Технічні культури, у т.ч.	3751	3748	4187	5260	6105	5920	6778	6545	7296
цукрові буряки (фабричні)	1607	1475	856	652	815	610	380	322	501
соняшник	1636	2020	2943	3743	3964	3604	4306	4232	4573
соя	93	25	65	438	751	671	558	644	1076
ріпак	90	49	214	207	414	891	1412	1060	907
льон-довгунець	172	98	23	25	14	13	7	2	1
Картопля і овоче-баштанні культури, у т.ч.	2073	2165	2277	2041	2031	1997	1967	1950	1967
картопля	1429	1532	1629	1514	1464	1453	1413	1409	1408
овочі відкритого ґрунту (без насінників)	456	503	538	465	469	451	458	451	462
Кормові культури, у т.ч.	11999	10898	7063	3738	3277	3028	2752	2658	2599
кормові коренеплоди	624	480	285	294	277	275	259	247	244
кукурудза на силос і зелений корм	4637	3475	1920	774	675	629	518	485	473

*Джерело: за даними Державної служби статистики України

Зростання посівних площ зернових і зернобобових культур, а також вдалих за природно-кліматичними умовами 2008 р. сприяли рекордному валовому збору зерна в 53290,1 тис тонн при урожайності 34,6 ц/га (табл. 4).

Таблиця 4

Виробництво основних сільськогосподарських культур*

	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Валовий збір, тис. тонн									
Зернові та зернобобові культури	51009,0	33929,8	24459,0	38015,5	34258,3	29294,9	53290,1	46028,3	39270,9
Цукрові буряки (фабричні)	44264,5	29650,4	13198,8	15467,8	22420,7	16977,7	13437,7	10067,5	13749,2
Соняшник	2570,8	2859,9	3457,4	4706,1	5324,3	4174,4	6526,2	6364,0	6771,5
Картопля	16732,4	14729,4	19838,1	19462,4	19467,1	19102,0	19545,4	19666,1	18704,8
Овочі	6666,4	5879,8	5821,3	7295,0	8058,0	6835,2	7965,1	8341,0	8122,4
Плоди та ягоди	2901,7	1897,4	1452,6	1689,9	1114,3	1469,6	1504,1	1618,1	1746,5
Урожайність, центнерів з 1 га зібраної площі									
Зернові та зернобобові культури	35,1	24,3	19,4	26,0	24,1	21,8	34,6	29,8	26,9
Цукрові буряки (фабричні)	275,7	204,7	176,7	248,2	284,7	294,2	356,2	314,9	279,5
Соняшник	15,8	14,2	12,2	12,8	13,6	12,2	15,3	15,2	15,0
Картопля	116,8	96,2	121,6	128,4	133,2	131,4	138,7	139,3	132,5
Овочі	149,0	120,2	112,3	157,1	171,4	152,3	173,9	182,8	173,6
Плоди та ягоди	42,7	29,8	38,4	63,7	45,0	61,7	64,4	70,7	78,2
Площа, з якої зібрано врожай, тис. гектарів									
Зернові та зернобобові культури	14522,2	13962,5	12586,8	14605,2	14191,6	13427,9	15380,7	15469,7	14575,7
Цукрові буряки (фабричні)	1605,4	1448,5	747,0	623,3	787,6	577,0	377,2	319,7	492,0
Соняшник	1626,3	2007,6	2841,6	3689,1	3911,7	3411,4	4279,5	4193,0	4525,8
Картопля	1432,7	1530,6	1631,0	1515,9	1461,5	1453,3	1408,9	1411,8	1411,8
Овочі	447,2	489,3	518,6	464,4	470,3	448,8	457,9	456,4	467,8
Плодово-ягідні насадження	679,8	636,9	378,0	265,5	247,9	238,1	233,4	228,8	223,2

*Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Зменшення площ, з яких збирали урожай цукрових буряків, логічно призвело до зменшення валових зборів цієї культури, навіть при збільшенні урожайності. Крім того, починаючи з 2006 р., спостерігається стабільна тенденція до зниження як посівів цієї культури, так і її валових зборів.

Урожайність основних сільськогосподарських культур зростає. Якщо в 2000 р. урожайність зернових і зернобобових в середньому становила 19,4 ц/га, то вже у 2009 р. – 29,8, щоправда вона і досі нижча за 35,1 ц/га, одержаних у 1990 р. По інших культурах урожайність зросла як по відношенню до 2000 р., так і до 1990 р.

Разом тим, Україна в 2010 р. за показником урожайності поступалась провідним виробникам аналогічної продукції по всіх основних сільгоспкультурах (табл. 5).

Таблиця 5

Урожайність основних сільгоспкультур у деяких країнах світу у 2010 р., ц/га*

	Канада	США	Німеччина	Франція	Польща	Україна
Пшениця	27,8	29,9	78,1	74,5	41,7	26,8
Ячмінь	32,6	39,3	65,4	68,4	34,4	19,7
Кукурудза	83,7	103,4	97,5	91,1	62,3	45,1
Соя	25,4	29,6	10,0	25,1	16,6	16,2
Соняшник	16,0	17,4	24,1	23,5	18,1	15,0
Цукрові буряки	603,4	576,1	675,7	937,0	542,6	279,5
Картопля	313,1	462,7	440,6	437,9	198,5	132,5

*Джерело: розраховано за даними ФАО

Сільгосп підприємства віддають перевагу вирощуванню сільгоспкультур зернової та технічної груп. При цьому вони значно скоротили виробництво картоплі та плодовоовочевих культур (табл. 6). Натомість, господарства населення при збільшенні виробництва зернових стають основними виробниками плодовоовочевої продукції, у них зосереджено виробництво 90 % картоплі та овочів. Отже, основний тягар щодо забезпечення населення продуктами харчування лежить на фінансово менш потужних, порівняно з сільськогосподарськими підприємствами, господарствах населення.

Орієнтація сільськогосподарських підприємств до вирощування рентабельних зернових культур, а також олійних культур не сприяє збалансованому постачанню на ринок різноманітної продукції харчування. Як наслідок, останнім часом спостерігається недовиробництво окремих малорентабельних або збиткових сільськогосподарських культур, зокрема круп'яних, що призводить до зниження пропозиції їх на ринку, появи ажіотажного попиту та стрімкого здорожчання товару.

Таблиця 6

Виробництво основних сільгоспкультур за категоріями господарств та його структура*

	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Виробництво основних сільськогосподарських культур, тис. тонн									
Сільськогосподарські підприємства									
Зернові та зернобобові культури	49563,8	31182,3	19964,2	28790,4	25698,6	22848,1	42094,2	35841,9	29779,3
Цукрові буряки (фабричні)	44261,7	28884,1	11594,1	12145,4	19041,6	14763,9	11795,5	9151,6	12663,4
Соняшник	2509,2	2734,3	3025,7	3709,9	4155,7	3373,7	5289,3	5177,4	5585,6
Картопля	4793,6	618,5	276,7	239,7	275,0	388,5	436,8	517,6	482,5
Овочі	4872,1	1607,1	986,3	780,7	974,2	713,4	1108,6	1120,1	964,6
Плоди та ягоди	1347,1	311,2	264,1	200,1	136,2	198,0	231,7	214,8	286,8
Господарства населення									
Зернові та зернобобові культури	1445,2	2747,5	4494,8	9225,1	8559,7	6446,8	11195,9	10186,4	9491,6
Цукрові буряки (фабричні)	2,8	766,3	1604,7	3322,4	3379,1	2213,8	1642,2	915,9	1085,8
Соняшник	61,6	125,6	431,7	996,2	1168,6	800,7	1236,9	1186,6	1185,9
Картопля	11938,8	14110,9	19561,4	19222,7	19192,1	18713,5	19108,6	19148,5	18222,3
Овочі	1794,3	4272,7	4835,0	6514,3	7083,8	6121,8	6856,5	7220,9	7157,8
Плоди та ягоди	1554,6	1586,2	1188,5	1489,8	978,1	1271,6	1272,4	1403,3	1459,7
Структура виробництва основних сільськогосподарських культур, у % до загального обсягу									
Сільськогосподарські підприємства									
Зернові та зернобобові культури	97,2	91,9	81,6	75,7	75,0	78,0	79,0	77,9	75,8
Цукрові буряки (фабричні)	99,99	97,4	87,8	78,5	84,9	87,0	87,8	90,9	92,1
Соняшник	97,6	95,6	87,5	78,8	78,1	80,8	81,0	81,4	82,5
Картопля	28,6	42	1,4	1,2	1,4	2,0	2,2	2,6	2,6
Овочі	73,1	27,3	16,9	10,7	12,1	10,4	13,9	13,4	11,9
Плоди та ягоди	46,4	16,4	18,2	11,8	12,2	13,5	15,4	13,3	16,4
Господарства населення									
Зернові та зернобобові культури	2,8	8,1	18,4	24,3	25,0	22,0	21,0	22,1	24,2
Цукрові буряки (фабричні)	0,01	26	12,2	21,5	15,1	13,0	12,2	9,1	7,9
Соняшник	2,4	44	12,5	21,2	21,9	19,2	19,0	18,6	17,5
Картопля	71,4	95,8	98,6	98,8	98,6	98,0	97,8	97,4	97,4
Овочі	26,9	72,7	83,1	89,3	87,9	89,6	86,1	86,6	88,1
Плоди та ягоди	53,6	83,6	81,8	88,2	87,8	86,5	84,6	86,7	83,6

*Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Основні проблеми рослинницької галузі полягають в наступному:

- розширення посівних площ під вирощування ґрунтовиснажливих культур – соняшнику та ріпаку;
- зниження посівів культур кормової групи, окремих круп'яних культур (просо, гречка), зернобобових та цукрового буряку;
- низька урожайність сільськогосподарських культур у порівнянні з іншими країнами, у яких висока урожайність забезпечується використанням сучасних інноваційних і ресурсозберігаючих технологій;
- зосередження виробництва плодоовочевої продукції у господарствах населення, які не мають відповідних сховищ для її зберігання; відсутність інфраструктури реалізації такої продукції через плодо- та овочебази;
- висока енерго- та ресурсозатратність виробництва рослинницької продукції;
- відсутність інноваційних підходів щодо обробки ґрунту та вирощування сільгоспкультур (системи No-Till, органічного виробництва, крапельного зрошення);
- дефіцит висококваліфікованих працівників, які здатні працювати на новітніх засобах праці та виконувати високотехнологічні операції з вирощування сільгоспкультур.

1.3. Виробництво сільськогосподарської продукції у тваринництві

За роки незалежності в Україні значно знизилася поголів'я худоби (рис. 3): великої рогатої худоби - в 5,1 разу, корів - в 3,2 разу, свиней – в 2,4 разу, овець – в 4,9 разу. Водночас, після зниження поголів'я птиці з 246,1 млн голів у 1990 р. до 123,7 у 2000 р., або майже удвічі, починаючи з 2001 р., спостерігається поступове нарощування поголів'я, яке зросло до 203,8 млн голів у 2010 р. (або в 1,6 разу порівняно з 2000 р.), проте й нині воно поступається 1990 р.

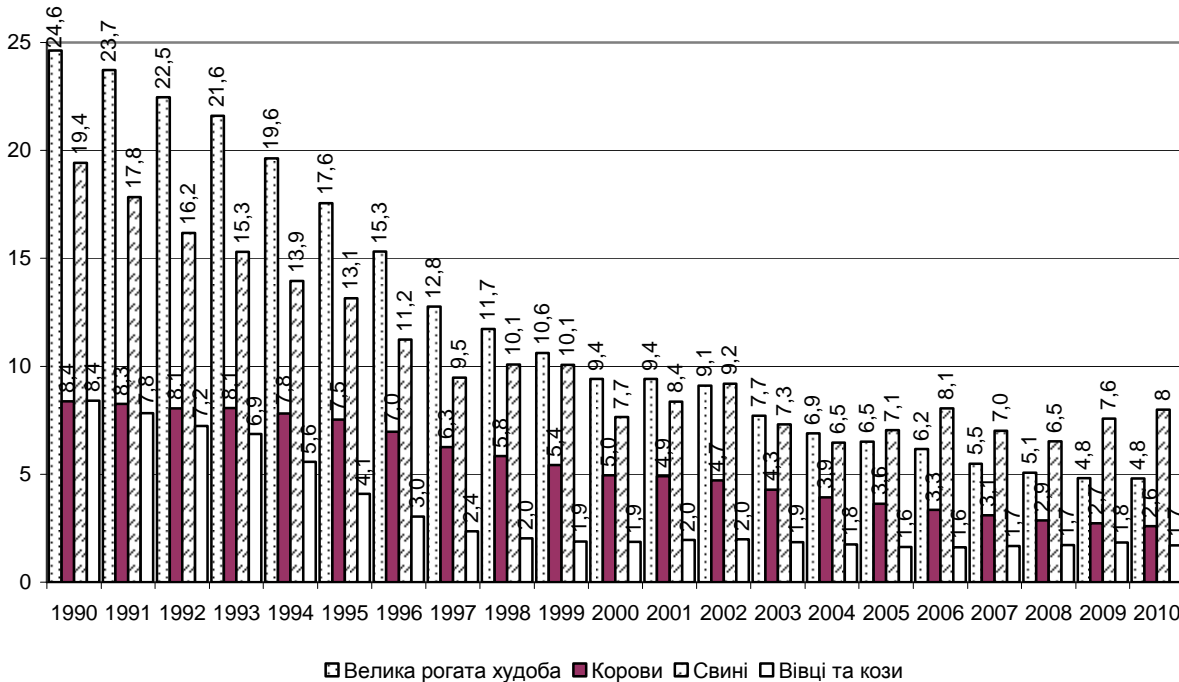

Рис. 3. Динаміка поголів'я худоби в усіх категоріях господарств, млн. гол.*

*Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Зменшення поголів'я худоби та птиці відбулося переважно в сільськогосподарських підприємствах. Як наслідок, змінилася структура утримання худоби. Так, якщо у 1990 р. 85,6 % ВРХ утримували сільгоспідприємства, а господарства населення – 14,4 %, то вже у 2010 р. 66,0 % утримується у господарствах населення, і лише 34,0 % – у сільськогосподарських підприємствах (табл. 7).

Скорочення поголів'я худоби та птиці призвело до зниження обсягів виробництва продукції тваринництва. Так, значно скоротилося виробництво : яловичини (у забійній вазі) у 2010 р. порівняно з 1990 р., у 4,6 разу, молока – у 2,2 разу (табл. 8). Виробництво свинини у забійній масі зменшилось на 945,1 тис тонн або майже у 2,5 разу.

Водночас, **спостерігається нарощування виробництва продукції птахівництва.** Так, у 2010 р., порівняно з 1990 р., виробництво м'яса птиці зросло на 245,1 тис тонн або в 1,3 разу, виробництво яєць – на 765,6 млн. шт. або майже на 5 %. Збільшення виробництва продукції птахівництва пов'язане з більш швидкою окупністю витрат через вищий коефіцієнт оборотності оборотних засобів порівняно з іншими галузями тваринництва.

За кількістю поголів'я великої рогатої худоби і корів на 100 га сільськогосподарських угідь Україна значно поступається іншим країнам. Так, якщо у 2008 р. в Україні цей показник по великій рогатій худобі становив 13,3 голів, то в країнах ЄС – 49,3, Німеччині – 76,6, Франції – 68 голів, в Республіці Білорусь – 44,9 голови. Корів в Україні на 100 га угідь налічується 7,4 голови, в країнах ЄС – 13,2, Німеччині – 24,9, Франції – 12,9, Республіці Білорусь – 16,4. На 100 га сільськогосподарських угідь в

країнах ЄС виробляється яловичини у 3,8 разу більше, ніж в Україні, у Німеччині – 6,2, Франції – 4,5, в Республіці Білорусь – у 2,6 разу⁵.

Таблиця 7

Поголів'я худоби та птиці за категоріями господарств та його структура*

	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
<i>Поголів'я худоби та птиці, на кінець року, тис. голів</i>									
Сільськогосподарські підприємства									
Велика рогата худоба	21083,3	13701,4	5037,3	2491,8	2294,6	1926,8	1720,1	1627,1	1526,4
у т. ч. корови	6191,6	4595,1	1851,0	866,2	764,0	678,6	624,3	604,6	589,1
Свині	14071,2	7152,5	2414,4	2602,4	3257,4	2869,5	2730,9	3307,9	3625,2
Вівці та кози	7165,5	2423,3	413,3	270,9	283,2	301,2	300,1	315,9	298,4
Птиця	132966,6	54074,2	25352,9	66625,3	72219,0	80124,3	87973,7	100354,2	110561,3
Господарства населення									
Велика рогата худоба	3540,1	3855,9	4386,4	4022,3	3880,8	3564,1	3358,9	3199,6	2968,0
у т. ч. корови	2186,6	2936,2	3107,3	2768,9	2582,7	2417,3	2232,0	2131,9	2042,1
Свині	5355,7	5991,9	5237,9	4450,4	4797,6	4150,4	3795,1	4268,7	4335,2
Вівці та кози	1253,2	1675,3	1461,7	1358,6	1334,0	1377,4	1426,8	1516,6	1433,3
Птиця	113137,6	95674,2	98369,1	95368,2	94312,0	89166,0	89582,2	91092,2	93278,5
<i>Структура поголів'я худоби та птиці, на кінець року, у % до загальної чисельності</i>									
Сільськогосподарські підприємства									
Велика рогата худоба	85,6	78,0	53,5	38,3	37,2	35,1	33,9	33,7	34,0
у т. ч. корови	73,9	61,0	37,3	23,8	22,8	21,9	21,9	22,1	22,4
Свині	72,4	54,4	31,6	36,9	40,4	40,9	41,8	43,7	45,5
Вівці та кози	85,1	59,1	22,0	16,6	17,5	17,9	17,4	17,2	17,2
Птиця	54,0	36,1	20,5	41,1	43,4	47,3	49,5	52,4	54,2
Господарства населення									
Велика рогата худоба	14,4	22,0	46,5	61,7	62,8	64,9	66,1	66,3	66,0
у т. ч. корови	26,1	39,0	62,7	76,2	77,2	78,1	78,1	77,9	77,6
Свині	27,6	45,6	68,4	63,1	59,6	59,1	58,2	56,3	54,5
Вівці та кози	14,9	40,9	78,0	83,4	82,5	82,1	82,6	82,8	82,8
Птиця	46,0	63,9	79,5	58,9	56,6	52,7	50,5	47,6	45,8

*Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Таблиця 8

Виробництво основних видів продукції тваринництва*

	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
М'ясо (у забійній вазі), тис. т	4357,8	2293,7	1662,8	1597,0	1723,2	1911,7	1905,9	1917,4	2059,0
у тому числі									
яловичина та телятина	1985,4	1185,9	754,3	561,8	567,4	546,1	479,7	453,5	427,7
свинина	1576,3	806,9	675,9	493,7	526,1	634,7	589,9	526,5	631,2
м'ясо птиці	708,4	235,2	193,2	496,6	589,3	689,4	794,0	894,2	953,5
баранина та козлятина	45,8	39,5	17,2	16,2	14,6	15,3	17,1	17,8	21,0
кролятина	30,2	19,4	13,9	13,5	12,6	12,4	13,1	13,6	13,5
конина	11,7	6,8	8,3	15,2	13,2	13,8	12,1	11,8	12,1
Молоко, тис. т	24508,3	17274,3	12657,9	13714,4	13286,9	12262,1	11761,3	11609,6	11248,5
Яйця, млн. шт.	16286,7	9403,5	8808,6	13045,9	14234,6	14062,5	14956,5	15907,5	17052,3
Вовна, т	29804	13926	3400	3195	3277	3449	3755	4111	4192

*Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Основними проблемами галузі тваринництва є наступні:

- зниження поголів'я ВРХ, особливо корів у сільськогосподарських підприємствах;
- утримання господарствами населення 66 % поголів'я ВРХ, близько 55 % свиней, їх неспроможність виробляти продукцію, що відповідає міжнародним стандартам якості;
- загальне скорочення обсягів виробництва продукції скотарства;

⁵ Організаційно-економічна модернізація аграрної сфери : наукова доповідь / за заг. ред. акад. НААН П.Т. Саблука. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – С. 92

- імпорт в Україну продуктів харчування тваринного походження низької якості, що робить неконкурентоспроможною на внутрішньому ринку аналогічну українську продукцію;
- відсутність вітчизняної селекційно-плеємінної бази високопродуктивних порід ВРХ та свиней;
- зменшення частки виробництва високоякісного м'яса великої рогатої худоби та свинини, заміна його більш дешевим та менш енергетично цінним м'ясом птиці, переважно курятини інтенсивної технології вирощування.

1. 4. Сучасна аграрна структура

Існуючі земельні ресурси світу, які придатні для сільськогосподарського використання, обмежені, а наявних для освоєння вільних земель майже не залишилось. Площі угідь, на яких виробляється основна маса продовольства (рілля, сади, сіножаті, пасовища), становлять лише 9 % земельних ресурсів світу. Загальна площа ріллі у світі оцінюється в межах від 2,5 до 3,2 млрд га (18-24 % загальної поверхні суші). На сьогодні на кожного жителя планети припадає 0,25 га ріллі. В Азії цей показник є найнижчим і становить лише 0,15 га, в Європі – 0,25 га, у Північній Америці сягає 0,67 га.⁶

Висока продуктивність сільськогосподарських угідь, яку демонструють країни ЄС, залежить від низки факторів, зокрема структури земельних і сільськогосподарських угідь, структури посівних площ. Сучасна раціональна структура землекористування значною мірою визначається обсягом площ під природними кормовими культурами. Екологічно збалансованими вважаються аграрні землекористування, в яких частка сіножатей, пасовищ і лісових насаджень становить від 30 до 50 %. Середня частка природних кормових угідь у структурі сільськогосподарських угідь по країнах ЄС становить 39,3 %, зокрема, у Франції – 36,6 %, Німеччині – 30,4 %, Великій Британії – 63,1 %. В Україні частка природних кормових угідь у структурі сільгоспугідь, за даними Державного агентства із земельних ресурсів, становить близько 19 %.

Якщо до проведення земельної реформи в Україні домінували сільгоспідприємства з розмірами земельних угідь у середньому 3,0–3,5 тис га на одне господарство, то за період проведення земельної реформи було сформовано господарські структури, засновані на різних формах власності і господарювання, із значно меншими розмірами землекористувань. Надмірно дрібні земельні ділянки не можуть оброблятися за допомогою сучасних агротехнологій, і тому їхнє використання не може бути ефективним.

Розвинені в аграрному відношенні країни вже з другої половини ХІХ ст. вживали землевпорядні заходи для з'єднання дрібних ділянок у великі⁷, що принесло позитивні результати. Механізми запобігання подрібненню фермерських господарств існують у законодавстві більшості країн ЄС⁸.

У США і країнах Західної Європи розвиток сільськогосподарського виробництва супроводжується використанням сучасної техніки й технологій на крупних масивах земель, що дозволило підвищити продуктивність праці за останні 30 років у 2-3 рази. Кількість великих ферм, наприклад у США, постійно збільшується, вони створюють велику перевагу держави на світовому ринку сільськогосподарських продуктів. У цій країні нині їх налічується понад 8 %, але вони виробляють 73 % продукції, одержують 78 % чистого прибутку від загального прибутку всіх ферм. Саме великі підприємства забезпечують сьогодні продовольчу безпеку США⁹.

⁶ Земельний вісник України, № 1-2, 26 січня 2009 р., С. 8-9.

⁷ Третяк А.М. Історія земельних відносин та землеустрою в Україні. - К.: Аграрна наука, 2002. – с.130.

⁸ Юрченко А.Д. Економіко-правове забезпечення розвитку земельних відносин у ринковому економічному середовищі // Економіка АПК. - 2003. - № 4. - С. 30.

⁹ Амбросов В., Мареніч Т. Механізми ефективного функціонування агроформувань // Економіка України. – 2006. - №6.– С.60-66

Структура сучасних сільськогосподарських підприємств в Україні свідчить, що більшість сільгоспідприємств мають невелику площу землекористування. У 2010 р. налічувалось 28454 сільськогосподарських підприємств з площею сільськогосподарських угідь до 50 га, що становить 50,3 % загальної їх кількості (рис. 4). Ці підприємства в цілому використовували 646,3 тис га сільськогосподарських угідь. Середня площа сільськогосподарських угідь цієї групи підприємств становила 161,6 га.

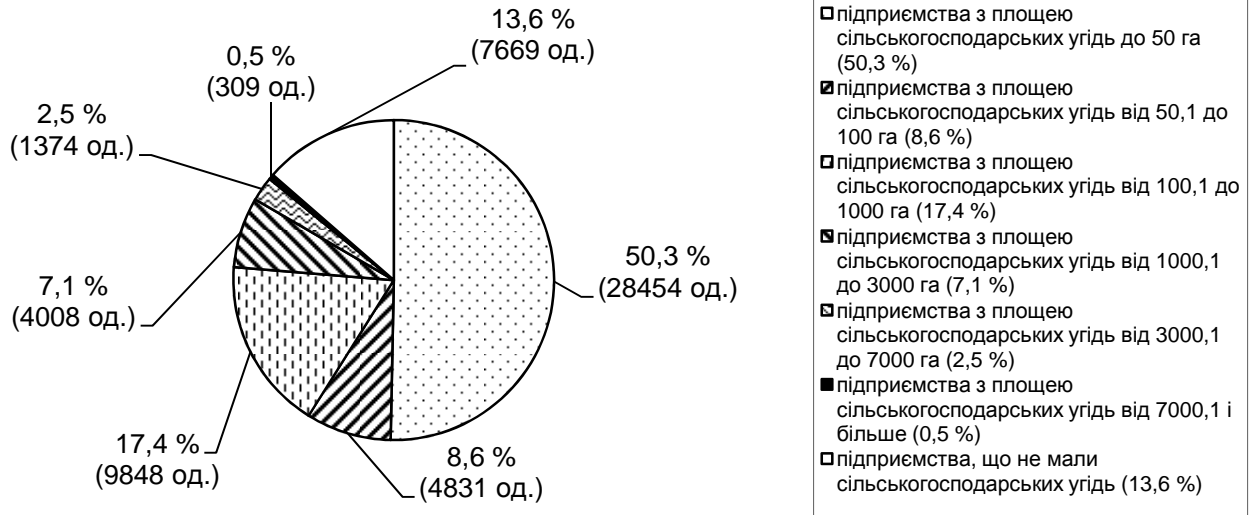

Рис. 4. Питома вага сільськогосподарських підприємства за площею угідь у загальній кількості підприємств у 2010 р.*

*Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Разом з тим, у 309 сільськогосподарських підприємствах (0,5 % від загальної їх кількості) використовувалось по 7000 га і більше сільгоспугідь. Ці підприємства в цілому використовували 18,3 % загальної площі сільськогосподарських угідь. З одного боку, це сприяє підвищенню ефективності сільськогосподарської діяльності, адже на великих площах можна більш раціонально використовувати земельні ресурси, підвищити культуру землеробства та впроваджувати новітні досягнення науково-технічного прогресу. З іншого ж – найчастіше такі землекористувачі не зацікавлені у розвитку соціальної інфраструктури сільських територій, де розташовані земельні площі, та найманні місцевих жителів, оскільки виконання технологічних операцій нині потребує незначної кількості працівників високої кваліфікації, які вже є у наявності у таких агроформуваннях.

Переважаючою організаційно-правовою формою господарювання на селі є фермерські господарства, частка яких у загальній структурі становить 73,8 % (рис. 5).

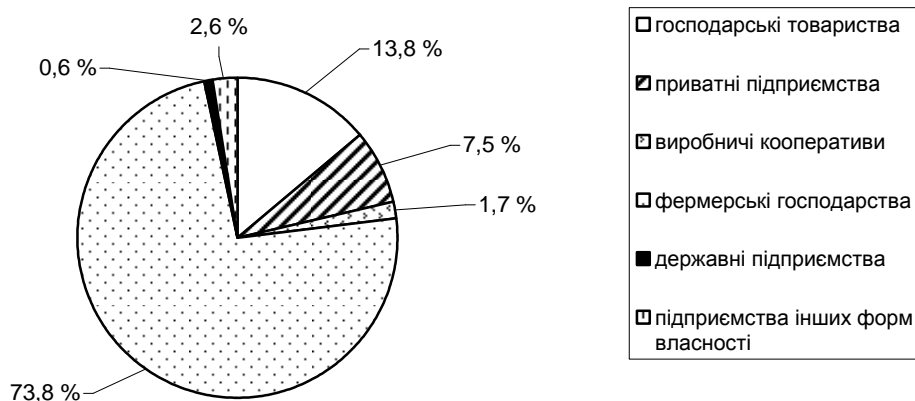

Рис. 5. Кількість діючих сільськогосподарських підприємств за різними організаційно-правовими формами господарювання у 2010 р. *

*Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Нині обліковується 4,3 тис фермерських господарств (близько 10,4 % їхньої загальної кількості), які взагалі не мають сільськогосподарських угідь. 74,4 % фермерських господарств за розмірами землекористування є дрібними і мають до 100 га сільськогосподарських угідь кожне. У 13,3 % господарств фермери господарюють на площі сільськогосподарських угідь від 100 до 1000 га. 712 фермерських господарств (1,7 %) використовують від 1000 до 4000 га сільгоспугідь кожне. Лише 58 фермерських господарств країни (0,1 %) мають землекористування, які перевищують 4000 га кожне.

У 2010 р. 84,8 % валової продукції фермерських господарств становила продукція рослинництва. Понад 60 % посівних площ фермерські господарства використовували для вирощування зернових культур. Картопля, овочі та продовольчі баштанні культури культивуються ними менш ніж на 0,9 % посівних площ. Близько 25 % посівної площі фермерами було відведено під посіви соняшнику (тоді як науково рекомендована насиченість посівних площ соняшником, наприклад, для степової зони країни не повинна перевищувати 12 %). Причому соняшник фермери розміщують на своїх полях через 3-4 роки, замість рекомендованих 7 років. Соняшник — ґрунтовиснажуюча культура і в умовах зневажання технологіями відтворення родючості ґрунтів невідворотно призводить до їхньої прискореної деградації.

Спостерігається скорочення кількості особистих селянських господарств та деяке збільшення середньої площі земельної ділянки, що припадає на одне господарство. Так, з 2005 р. кількість особистих селянських господарств скоротилася майже на 6 %, при цьому середня площа їхніх земельних ділянок зросла майже на 1,5 %. У 2010 р. кількість особистих селянських господарств становила 4 млн 540 тис з площею земельних ділянок 6655,4 тис га, 5715,7 тис га з яких використовуються для сільгоспвиробництва. У середньому на кожне господарство припадає 1,47 га, з яких 0,19 га використовуються для будівництва та обслуговування житлового будинку.

Відбувається процес концентрації земельних угідь сільськогосподарських підприємств. Так, якщо у 2007 р. підприємств із валовим збором зернових, що перевищує 1000 тонн, було 13,8 %, а 5000 тонн – 2,3 %, то у 2010 р. цей показник становив відповідно 16,2 % та 3,5 %. Процес концентрації земельних угідь позитивно впливає на ефективність виробництва. Зокрема, підприємства з валовим збором зернових понад 5000 тонн демонструють кращу серед усіх підприємств урожайність зернових. Так, у 2010 р. вони досягли урожайності 37,4 ц/га при середній урожайності у 27,6 ц/га.

Основними характеристиками нинішньої аграрної структури є наступні:

- структура виробництва сільськогосподарської продукції з початку земельної реформи значно змістилася у бік особистих селянських господарств;
- фермерська форма господарювання, яка нині становить майже 74 % від загальної кількості сільгосппідприємств, не стала локомотивом розвитку аграрного виробництва і не сприяла нарощуванню виробництва сільськогосподарської продукції. Нині фермери дають незначну частку валової продукції, особливо тваринницької;
- у результаті реформування земельних відносин відбулося подрібнення землекористувань сільськогосподарських підприємств, зокрема 74,4 % фермерів господарюють на земельних ділянках розміром до 100 га.

1. 5. Стан матеріально-технічного забезпечення аграрних підприємств

Забезпеченість сільського господарства України основними засобами є незадовільною, про що свідчить зменшення їх вартості у 2009 р. відносно 1996 р. на 88,9 %; в економіці України в цілому зменшення вартості основних засобів за цей період становило 30,9 % (табл. 9).

Вартість основних засобів у сільському господарстві та економіці України¹⁰

Рік	Показники						
	Вартість основних засобів у долар. еквіваленті до поперед. року (1996 р. до 1990 р.), %		Вартість основних засобів у доларовому еквіваленті до 1990 р., %		Довідково: частка сільського господарства в економіці, %*		
	економіка всього	сільське госп-во*	економіка всього	сільське госп-во*	по основних засобах	по валовій продукції	по валовій дод. вартості
1990	-	-	100	100	16,5	18,6	25,5
1996	63,1	57,3	63,1	57,3	14,9	15,2	13,3
1997	102,2	98,1	64,5	56,2	14,3	14,7	13,9
1998	52,7	53,8	34	30,2	14,6	14,8	13,7
1999	66,8	64	22,7	19,3	14	13,6	13,5
2000	95	78,5	21,6	15,2	11,6	14,5	16,2
2001	113,3	99,7	24,4	15,1	10,2	14,4	16,3
2002	104,7	91,7	25,6	13,9	8,9	13,2	14,6
2003	106,4	90,5	27,2	12,6	7,6	11	12,1
2004	111,7	97,2	30,4	12,2	6,6	10,6	11,9
2005	117,5	105,9	35,7	12,9	6	9,5	10,4
2006	122,9	99,3	43,9	12,8	4,8	8,3	8,6
2007	130,5	104,6	57,3	13,4	3,9	7,2	7,5
2008	100,9	79,6	57,8	10,7	3	7,5	7,9
2009	119,5	103,8	69,1	11,1	2,6	8,4	8,2

* 1990-2000 рр. - показники основних засобів, валової продукції та валової доданої вартості сільського господарства, 2001-2009 рр. - показники основних засобів, валової продукції та валової доданої вартості сільського господарства, мисливства та лісового господарства

При цьому, якщо в економіці України в цілому, починаючи з 2001 р., спостерігається зростання вартості основних засобів, то у сільському господарстві (за винятком 2005 р., 2007 р. та 2009 р.), їх вартість постійно знижується.

Динаміка вартісних показників забезпеченості основними засобами сільського господарства знайшла відображення у показниках капіталооснащеності та капіталоозброєності сільськогосподарських підприємств (рис. 6). На кінець 2009 р. капіталооснащеність 1 га сільгоспугідь становила лише 69,8 % від рівня 2000 р., а капіталоозброєність 1 працівника була на рівні 91,9 % від показника 2000 р.

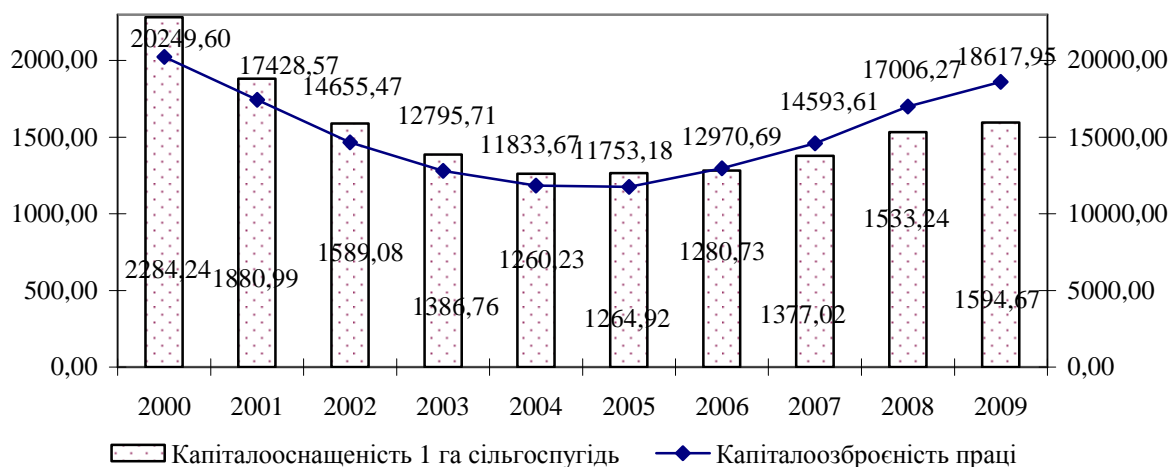

Рис. 6. Динаміка капіталооснащеності 1 га сільгоспугідь та капіталоозброєності 1 працівника в сільськогосподарських підприємствах України, грн.

¹⁰ Підлісецький Г.М. Підвищення рівня фондооснащеності аграрного виробництва як основа зростання його ефективності / Г.М. Підлісецький, М.М. Могилова // Економіка АПК. – 2009. – № 12. – С. 21-28

Фактична наявність основних засобів з розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь значно нижча за їх нормативну потребу, зокрема у рослинництві вона становить лише 14,3 %, тваринництві – 14,7 % (табл. 10).

Таблиця 10

Основні засоби у сільському господарстві в Україні у 2009 р., на 1 га сільгоспугідь, грн.*

Основні засоби	Фактична наявність	Нормативна потреба	Фактична наявність до нормативної потреби, %
Будівлі, споруди, передавальні пристрої	1088,8	9297,8	11,7
Машини та обладнання	1087,8	6713,1	16,2
Транспортні засоби	264,7	1179,4	22,4
Продуктивна худоба	115,9	366,4	31,6
Багаторічні насадження	85,8	778,7	11
Вимірювальні прилади, інвентар, інструмент та інші	136,7	886,7	15,4
Основні виробничі засоби, всього	2779,7	19222,1	14,5
в тому числі:			
рослинництва	1742,5	12167	14,3
тваринництва	1037,2	7055,1	14,7

*Джерело: Звіт про науково-дослідну роботу «Методологія аналізу, оцінки та відтворення основного капіталу, формування інфраструктури ринку матеріальних і нематеріальних ресурсів» ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2010 р. – С. 77

Поряд із скороченням вартісних показників забезпеченості сільського господарства основними засобами знижуються і кількісні, зокрема, забезпеченість сільськогосподарських підприємств машино-тракторним парком. Так, за період 2000 - 2010 рр. кількість тракторів всіх марок знизилась до 47,4 %, зернозбиральних комбайнів – на 50,2 %, сівалок – до 54,8 %, доїльних установок – до 32,4 %. (табл. 11).

Таблиця 11

Наявність тракторів і сільськогосподарських машин у сільськогосподарських підприємствах у 2000 – 2010 роках, на кінець року; одиниць*

Вид техніки	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Трактори всіх марок, включаючи трактори, на яких змонтовані машини	318927	216875	201310	186767	177401	168532	151287
з них: трактори (без тракторів на яких, змонтовані машини)	281650	196080	182552	169953	161800	153791	137757
трактори, на яких змонтовані машини	37277	20795	18758	16814	15601	14741	13530
Тракторні причепа	207766	125989	112849	100037	91562	84968	70879
Сівалки всіх видів	131972	96970	91043	85155	81810	77807	72366
Картоплезаджалки	7116	4037	3615	3207	2885	2664	2200
Комбайни: зернозбиральні	65240	47150	44252	41032	39091	36783	32750
кукурудзозбиральні	7874	4750	4179	3637	3174	2857	2548
кормозбиральні	24939	14627	12960	11300	9978	8967	7841
льонозбиральні	1685	1032	918	820	716	631	458
картоплезбиральні	3574	1947	1738	1547	1360	1257	1694
Бурякозбиральні машини (без гичкозбиральних)	12982	8478	7701	6583	5774	5083	4240
Жатки валкові	34768	23105	21110	18926	17571	16332	15225
Сінокосарки тракторні	18878	13714	12586	11351	10618	9983	8178
Дошувальні машини та установки (без поливних)	12991	5339	4643	4314	4295	4145	4480
Доїльні установки та агрегати	33498	16783	14705	12650	11367	10547	10865
Роздавачі кормів: для великої рогатої худоби	15755	7870	6921	6099	5542	5219	4597
для свиней	2960	1315	1233	1201	1007	1043	1883
Транспортери для прибирання гною	84717	43159	37984	32362	28825	26387	23664

* Джерело: Наявність сільськогосподарської техніки та енергетичних потужностей у сільському господарстві у 2010 році: стат. бюлетень. – К. Державна служба статистики України, 2011 – 8 с.

У результаті, збільшується завантаженість сільськогосподарської техніки з розрахунку на гектар ріллі та посівних площ сільськогосподарських культур (рис. 7).

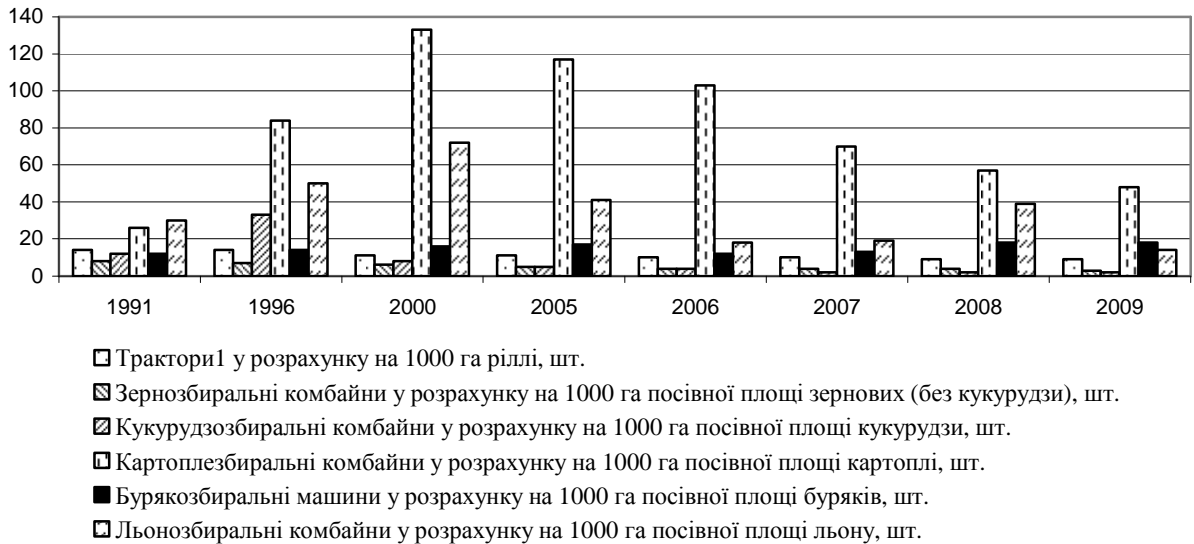

Рис. 7. Наявність сільськогосподарської техніки в розрахунку на 1000 га ріллі або 1000 га посівів відповідної культури за 1991-2009 рр.*

* Джерело: Сільське господарство України за 2009 рік: стат. зб. – К. Державна служба статистики України, 2010. – 375 с.

Якщо у 1991 р. на 1000 га ріллі припадало 14 тракторів, то у 2009 р. – 9. Аналогічна ситуація спостерігається і щодо завантаженості зернозбиральних, кукурудозбиральних і льонозбиральних комбайнів. Винятком є збільшення за вказаний період кількості картоплезбиральних комбайнів та бурякозбиральних машин.

Через технічні несправності та фізичне спрацювання в Україні щорічно не використовується 25–35 % тракторів, комбайнів та інших машин, що призводить до порушень технологій виробництва продукції та втрат майже третини врожаю. Так, парк наявних комбайнів зношений на 82 %. У результаті щорічні втрати зерна від несвоечасного збирання зернових і зернобобових сягають від 2,5 до 3,4 млн тонн¹¹.

Чинниками, які негативно впливають на забезпеченість сільськогосподарських підприємств основними засобами, є повільне введення в дію нових потужностей для тваринницької галузі; зниження обсягів виробництва техніки у вітчизняному сільськогосподарському машинобудуванні у 2009 р. через фінансово-економічну кризу; зменшення обсягів внесення органічних добрив під сільгоспкультури.

Повільне введення в дію нових потужностей для тваринницької галузі пов'язане з низькою ефективністю виробництва в окремих галузях тваринництва. Так, через збитковість виробництва ВРХ на м'ясо протягом 2000 – 2010 рр. знижується введення в дію тваринницьких приміщень для ВРХ у цей період (табл. 12).

Натомість, чітко не простежується зв'язок між введенням в дію потужностей для свинарства та рентабельністю виробництва. Наприклад, у 2004 р. при від'ємній рентабельності вирощування свиней на м'ясо на рівні -14,4 % було введено в дію потужностей на 11 тис. скотомісць, а при рентабельності на рівні 14,9 % у 2005 р. – 10 тис. Крім того, через фінансово-економічну кризу у 2009 р. знизилася кількість введених в дію тваринницьких потужностей навіть при зростанні рівня рентабельності виробництва свиней на м'ясо з 0,3 % у 2008 р. до 12,1 % у 2009 р.

Нарощування будівництва виробничої інфраструктури сільгоспвиробництва протягом 2000-2008 рр. майже зупинилося у 2009 р. через фінансово-економічну кризу. Нині майже не будуються магістральні водогони сільськогосподарського призначення, автомобільні дороги з твердим покриттям для внутрішньогосподарського призначення,

¹¹ Організаційно-економічна модернізація аграрної сфери : наукова доповідь / за заг. ред. акад. НААН П.Т. Саблука. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – с. 113-114

комбикормові підприємства та цехи, тепличні комбінати та механізовані склади для зберігання мінеральних добрив, отрутохімікатів та вапняних матеріалів.

Таблиця 12

Введення в дію потужностей і об'єктів забудовниками усіх форм власності та рентабельність виробництва продукції тваринництва *

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Тваринницькі приміщення (вкл. механізовані ферми та комплекси), тис. скотомісць:											
для великої рогатої худоби	6	6	2	3	3	1	4	2	1	2	3
для свиней	5	12	4	5	11	10	10	7	9	2	24
для овець	1	-	0,4	-	-	-	-	1	0,4	5	0,2
для птиці, (тис. птахомісць)	45	644	991	3299	831	3157	1366	174	3903	158	7229
Птахофабрики											
яйцевого напрямку, тис. курей-несучок	65	423	26	27	100	86	328	140	460	372	1560
м'ясного напрямку, млн. голів за рік	-	0,2	0,8	-	0,1	2,3	48,3	4,7	6,4	5,2	13,2
Рентабельність виробництва ВРХ на м'ясо %	-42,3	-21,4	-40,5	-44,3	-33,8	-25,0	-38,4	-41,0	-24,1	-32,9	-35,9
Рентабельність виробництва свиней на м'ясо %	-44,3	-7,2	-16,9	-33,0	-14,4	14,9	-9,2	-27,6	0,3	12,1	-7,5
Рентабельність виробництва птиці на м'ясо %	-33,2	-1,7	-1,1	11,0	3,8	24,9	12,1	-19,0	-11,3	-22,5	-0,5
Рентабельність виробництва яєць %	10,6	25,1	14,6	18,5	15,2	23,5	-6,8	9,1	13,0	13,1	19
Сховища для картоплі, овочів та фруктів, тис. т одночасного зберігання	10	5	0,2	1,1	1,6	12,7	5,0	9,5	8,2	10,7	25,5
Силосні та сінажні споруди, тис. куб. м	17	6	21	7	5	-	-	-	10	48	3,2
Водопроводи магістральні сільгоспризначення, км	2	7	-	-	-	13	11	31	32	1	4
Автомобільні дороги з твердим покриттям внутрішньогосподарського призначення, км	294	224	79	70	54	35	22	17	77	10	67
Комбикормові підприємства та цехи, т комбикормів за добу	38	564	106	518	86	56	12	70	11	-	122,4
Комбінати тепличні, га	-	4	3	13	1	6	10	20	7	-	-
Склади механізовані для зберігання мінеральних добрив, отрутохімікатів та вапняних матеріалів, тис. тонн одночасного зберігання	0,6	0,03	0,2	2,5	31,5	0,3	0,1	0,03	0,0	-	-
Зрошені землі, тис. га	0,01	0,2	0,2	0,5	0,3	0,1	0,3	2,5	5,3	0,6	0,5
Осушені землі, тис. га	-	-	-	-	-	0,04	0,0	0,03	-	-	-

* Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України

Фінансово-економічна криза значно вплинула на виробництво техніки у вітчизняному сільськогосподарському машинобудуванні. При поступовому нарощуванні виробництва тракторів з 4034 штук у 2000 р. до 6339 у 2008 р., у 2009 р. їх виробництво знизилося в 4,4 разу порівняно з 2008 р. Після зростання виробництва плугів з 3142 у 2000 р. до 7064 у 2008 р. спостерігається його зниження до 5336 штук у 2009 р. Аналогічна тенденція характерна і для сівалок тракторних, а також машин для внесення у ґрунт мінеральних добрив і вапна. Водночас, вже у 2010 р. було відновлено тенденцію до зростання виробництва сільськогосподарських машин (табл. 13).

Таблиця 13

Виробництво сільськогосподарських машин, штук*

	2000	2001	2002	2003	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Трактори	4034	3640	2980	4556	5543	3703	5282	6339	1445	4777
Плуги тракторні	3142	3528	3312	4285	3058	2542	3025	7064	5336	3140
Сівалки тракторні	2008	3820	4906	7983	11315	8968	7065	9938	2542	2800
Машини для внесення у ґрунт мін. добрив і вапна	н. д.	1051	649	800	1135	1159	2296	1423	272	883

* Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Відбувається зменшення обсягів внесення органічних добрив під сільськогосподарські культури (табл. 14). При цьому знижуються як обсяги внесення добрив, так і удобрені площі. Якщо 2000 р. було внесено 28410,1 тис. тонн органічних добрив на площі 714,5 тис. га, то 2010 р. – 9874,1 тис. тонн на площі 405,5 тис. га. Відповідно знижується і внесення поживних речовин на 1 га, з 1,3 тонн у 2000 р. до 0,5 у 2010 рр. Для досягнення ж бездефіцитного балансу гумусу на Поліссі на 1 га ріллі необхідно щорічно вносити 13-14 тонн органічних добрив, в Лісостепу – 11-12, Степу – 8-9, у т. ч. на зрошуваних землях – 11-13 тонн¹².

Разом з тим, поступово підвищується внесення мінеральних добрив під сільськогосподарські культури. Так, якщо у 2000 р. було внесено 2787 тис. ц мінеральних добрив і удобрено 4632 тис га площі, що становило 22 % від всієї удобреної площі, то уже у 2010 р. внесено 10606 тис. ц міндобрив на площі у 12614 тис. га (70 % удобреної площі). У 2009 р. внаслідок фінансово-економічної кризи обсяги внесення міндобрив знизились до 8868 тис ц на площі 11513 тис. га (63 % удобреної площі).

Таблиця 14

Внесення добрив у ґрунт сільгоспідприємствами під сільгоспкультури*

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Мінеральні добрива											
Всього внесено в поживних речовинах, тис. ц	2787	4010	3992	3790	5186	5579	6993	8965	10647	8868	10606
Удобрена площа під урожай, тис. га	4632	6388	6226	5752	7889	7756	9542	10927	12904	11513	12614
% удобреної площі	22	30	33	34	44	45	55	62	69	63	70
Внесено поживних речовин на 1 га, кг											
Посівної площі	13	19	21	22	29	32	40	51	57	48	58
у тому числі											
азотних	10	15	17	16	20	22	27	33	40	35	42
калійних	1	1	1	2	4	4	6	8	8	6	9
фосфорних	2	3	3	4	5	6	7	10	9	7	7
Удобреної площі	60	63	64	66	66	72	73	82	83	77	84
Органічні добрива											
Всього внесено тис. тонн	28410	26535	22685	17449	15083	13246	13027	11911	10466	10433	9874
Удобрена площа, тис. га	715	709	659	551	531	465	487	464	456	461	406
% удобреної площі	3,3	3,4	3,5	3,2	3,0	2,7	2,8	2,6	2,5	2,5	2,2
Внесено поживних речовин на 1 га, тонн											
Посівної площі	1,3	1,3	1,2	1,0	0,8	0,8	0,7	0,7	0,6	0,6	0,5
Удобреної площі	40	37	34	32	28	29	27	26	23	23	24

*Джерело: Статистичний бюлетень „Внесення мінеральних та органічних добрив під урожай сільськогосподарських культур у 2010 р.” Державна служба статистики України. – К., 2011. – 52 с.

При цьому сільськогосподарські підприємства переважно вносять азотні добрива, що призводить до порушення співвідношення поживних речовин у ґрунті, їх підкислення та погіршення якості виробленої продукції через підвищений вміст у ній нітратів. Натомість калійні та фосфорні добрива використовуються недостатньо: у 2008 р. вносились міндобрива у співвідношенні N : P : K = 1 : 0,24 : 0,21, у 2010 р. – 1 : 0,2 : 0,17, тоді як оптимальним вважається співвідношення N : P : K = 1 : 0,9 : 0,7.

¹² Маракулін П.П. Земля та раціональне її використання. За ред. О.А. Бугуцького. К.: Урожай, 1983. – С. 25

1.6. Екологічні проблеми землекористування

Результатом залучення землі як природного ресурсу до сільськогосподарського виробництва є зміна якісного складу ґрунтового покриву. Механічна і хімічна обробка ґрунтів, зміна їх цільового призначення, меліорація та інша господарська діяльність людини становлять антропогенне забруднення, наслідком якого є порушення природних характеристик ґрунтів. Воно може значно посилюватись під дією природних факторів, (вітру або водних потоків) і може знищити ґрунтовий покрив протягом років, а іноді днів.

В Україні значна площа сільгоспугідь піддається впливу вітрової і водної ерозії. Близько 1,7 млн га сільгоспугідь піддані вітровій ерозії (дефляції). Найбільшої шкоди зазнають землі Запорізької, Луганської та Херсонської областей (табл. 15).

Таблиця 15

Площа кам'янистих сільгоспугідь та земель, які піддаються вітровій ерозії, тис га*

	Всього	В тому числі				Площа земель, які піддаються вітровій ерозії	З них		
		мало кам'янист	помірно кам'янист	багато кам'янист	дуже кам'янист		слабо еродовані	середньо еродовані	сильно еродовані
Україна	574,8	323,7	164,3	77,6	9,2	1662,8	1411,7	189,7	61,4
АР Крим	206,8	117,0	69,5	18,2	2,1	190,2	173,3	15,1	1,8
Вінницька	2,2	0,3	0,8	1,0	0,1	0,1	-	0,1	-
Волинська	-	-	-	-	-	1,7	1,1	0,5	0,1
Дніпропетровська	0,3	0,3	-	-	-	16,8	9,0	6,5	1,3
Донецька	42,5	23,2	10,5	8,1	0,7	-	-	-	-
Житомирська	13,0	5,3	4,6	2,7	0,4	3,9	1,9	1,6	0,4
Закарпатська	87,9	58,7	26,5	2,2	0,5	-	-	-	-
Запорізька	2,5	1,3	0,4	0,8	-	413,7	307,2	92,4	14,1
Івано-Франківська	55,5	32,4	14,9	7,1	1,1	-	-	-	-
Київська	-	-	-	-	-	72,6	40,9	16,7	15,0
Кіровоградська	0,5	-	-	-	0,5	-	-	-	-
Луганська	41,7	28,0	11,7	1,9	0,1	386,8	350,4	15,7	20,7
Львівська	11,9	7,1	4,0	0,3	0,5	41,9	20,3	19,3	2,3
Миколаївська	27,7	24,7	2,2	0,7	0,1	45,8	45,1	0,7	-
Одеська	14,5	1,3	1,8	9,5	1,9	1,2	0,4	0,4	0,4
Полтавська	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Рівненська	13,1	10,5	1,8	0,8	-	6,1	4,5	1,4	0,2
Сумська	-	-	-	-	-	26,7	21,5	4,3	0,9
Тернопільська	19,1	2,4	1,5	14,4	0,8	-	-	-	-
Харківська	0,8	0,8	-	-	-	70,7	70,6	0,1	-
Херсонська	2,6	1,7	-	0,9	-	366,4	348,1	14,2	4,1
Хмельницька	10,7	4,6	5,4	0,6	0,1	-	-	-	-
Черкаська	0,1	-	-	-	0,1	3,1	2,3	0,7	0,1
Чернівецька	15,7	1,2	7,0	7,5	-	-	-	-	-
Чернігівська	-	-	-	-	-	15,1	15,1	-	-

*Джерело: Статистичний збірник "Довкілля України" за 2004 рік / Державний комітет статистики України: під загальним керівництвом Ю.М.Останчука. – К., 2005. – 260 с.

Водна ерозія охоплює 13,3 млн га сільськогосподарських угідь, або понад 32 % їх загальної площі. Найбільші площі угідь, підданих водній ерозії, знаходяться у Донецькій, Одеській і Луганській областях – 1355,9, 1241,1 і 1215,3 тис га відповідно (табл. 16). Крім того, понад 2 млн га земель піддані сумісній дії водної та вітрової ерозії. Сумарні втрати гумусу через мінералізацію (окислювальна деструкція) й ерозію ґрунтів щорічно становлять 32-33 млн тонн, що еквівалентно 320-330 млн тонн органічних добрив, а еколого-економічні збитки внаслідок ерозії ґрунтів перевищують 9,1 млрд грн.¹³

¹³ Волошин Г.О. Наукові основи раціонального використання земель та виведення з інтенсивного обробітку деградованих і малопродуктивних земель / Г.О. Волошин // Землевпорядний вісник. – 2002. – №3. – С. 34

Площа сільськогосподарських угідь, підданих водній ерозії, тис га *

	Загальна площа (на 01.01.96 р.)	В тому числі обстежена площа ґрунтів	Піддані сумісній дії водної та вітрової ерозії	Піддані водній ерозії (змиті)			
				всього	в тому числі		
					слабо	середньо	сильно
Україна	41195,6	38310,7	2056,2	13284,2	8833,7	3218,1	1232,4
АР Крим	1770,7	1683,0	47,9	247,2	181,3	52,8	13,1
Вінницька	2017,0	1807,9	-	743,8	570,6	135,1	38,1
Волинська	1051,3	968,1	-	105,2	59,0	32,0	14,2
Дніпропетровська	2493,2	2243,0	0,3	1000,8	792,7	163,0	45,1
Донецька	2038,1	1892,1	1355,9	1355,9	810,8	366,6	178,5
Житомирська	1544,4	1307,2	-	63,6	39,3	16,7	7,6
Закарпатська	456,8	387,5	-	37,6	25,1	9,0	3,5
Запорізька	2239,4	2085,8	106,0	799,0	378,8	238,8	181,4
Івано-Франківська	627,6	485,4	-	135,9	72,1	42,7	21,1
Київська	1670,3	1494,4	-	173,9	98,5	38,4	37,0
Кіровоградська	2027,1	1887,0	-	1029,1	701,7	250,1	77,3
Луганська	1915,3	1809,4	506,7	1215,3	960,8	207,8	46,7
Львівська	1256,7	1239,0	0,5	300,6	168,9	92,1	39,6
Миколаївська	1991,9	1907,0	-	938,3	569,4	294,1	74,8
Одеська	2560,6	2425,08	0,4	1241,1	807,6	314,6	118,9
Полтавська	2174,2	2015,4	38,3	355,6	267,3	67,2	21,1
Рівненська	915,3	878,4	-	159,6	70,2	44,2	45,2
Сумська	1703,9	1595,9	-	305,1	241,2	54,8	9,1
Тернопільська	1054,4	947,3	-	391,2	235,1	111,6	44,5
Харківська	2410,0	2259,6	-	1121,4	853,1	217,3	51,0
Херсонська	1957,2	1890,6	-	264,3	180,1	60,3	23,9
Хмельницька	1560,8	1461,5	-	664,2	380,7	244,7	38,8
Черкаська	1451,5	1288,2	0,2	361,9	219,4	87,0	55,5
Чернівецька	471,2	402,8	-	200,3	103,5	57,2	39,6
Чернігівська	2105,6	1927,0	-	65,3	41,7	16,9	6,7

*Джерело: Статистичний збірник "Довкілля України" за 2004 рік / Державний комітет статистики України: під загальним керівництвом Ю.М.Остапчука. – К., 2005. – 260 с.

Внаслідок зменшення фінансування протиерозійних заходів відбувається скорочення заходів щодо охорони земель (табл. 17).

Таблиця 17

Здійснення заходів щодо охорони земель земельними відділами Держкомзему*

	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Будівництво протиерозійних гідротехнічних споруд							
вали, вали-канави, км	135,2	9,3	3,6	8,6	7,3	8,0	0,5
вали-тераси, км	5,4	10,9	6,6	2,3	2,4	2,3	0,7
вали-дороги, км	16,2	2,2	1,1	2,2	1,3	1,1	2,5
протиерозійні ставки (накопичувачі твердого стоку), га	177,0	24,0	7,0	1,5	2,0	1,8	0,0
водоскидні споруди, шт.	51,0	18,0	2,0	2,0	1,0	1,6	9,0
берегоукріплення, км	1,0	4,7	3,9	4,2	4,2	1,2	7,6
Залуження сильнодеградованої і забрудненої шкідливими речовинами ріллі, га	12785,0	14974,0	6341,5	8929,9	6212,3	6021,8	3805,9

*Джерело: Статистичний збірник "Довкілля України" за 2009 рік / Державний комітет статистики України: під загальним керівництвом Ю.М.Остапчука. – К., 2010. – С. 94

Значний негативний вплив на екологію ґрунтового покриву завдають наслідки аварії на Чорнобильській АЕС. Радіонуклідами забруднено понад 4,5 млн га земель у 74 регіонах 11 областей, у тому числі 3,1 млн га орних земель. Із використання вилучено 119 тис га сільськогосподарських угідь, зокрема 65 тис га ріллі. Дослідження ґрунтів на їх радіоактивне забруднення показало, що в 12 областях України радіоактивним цезієм забруднено 8,5 млн га сільськогосподарських угідь, що негативно позначається на якості сільськогосподарської продукції. Крім того, має місце і велике стронцієве забруднення.

Площа сільськогосподарських угідь, забруднених радіоактивним стронцієм, становить 8,5 млн га і охоплює 12 областей України, саме тих, де було здійснено великомасштабні роботи з осушення заболочених і перезволожених земель¹⁴. Враховуючи значний рівень забруднення, на таких землях запроваджені системи землеробства з врахуванням заходів щодо дезактивації забруднення ґрунтів.

1.7. Системні чинники гальмування розвитку аграрного виробництва в Україні

Відзначені тенденції розвитку аграрного виробництва свідчать про неререформованість аграрного сектору України, відсутність цілеспрямованих заходів державної політики, спрямованих на забезпечення стабільності власного продовольчого ринку та використання потенційних вигод від зростання присутності України на світових ринках продовольства. Чинники гальмування розвитку аграрного виробництва полягають у наступному.

Недостатня реалізація природно-кліматичного та трудового потенціалу в Україні. За рівнем забезпеченості сільськогосподарськими угіддями (0,9 га на одного мешканця), Україна серед європейських країн поступається лише Республіці Білорусь – 0,96 га на одну особу, а за забезпеченістю ріллею (0,7 га на одну особу) випереджає всі країни Європи. Серед країн світу за цим показником Україна поступається лише Канаді (1,43 га) та РФ (0,85 га) ріллі на одну особу. При цьому 73 % ріллі України становлять найбільш родючі чорноземи та лучно-чорноземні ґрунти. Потенційна здатність вітчизняних земель до продовольчого забезпечення, за оцінками різних експертів, знаходиться у межах від 150 до 500 млн осіб. Враховуючи великий потенціал земель сільськогосподарського призначення, аграрне виробництво в Україні залишається серед провідних галузей економіки і забезпечує близько 8,2 % ВВП, що майже вдвічі перевищує середньоєвропейський рівень¹⁵.

Нерозвиненість інфраструктури заготівлі та збуту сільгосппродукції, що обумовлює значні втрати сільськогосподарської продукції під час зберігання та транспортування продукції. Загальний обсяг потужностей зі зберігання зерна в Україні становить близько 30 млн т, з яких 6 млн т – потужності ДАК «Хліб України». Таким чином, при валовому виробництві зернових в межах 35-50 млн т дефіцит елеваторних потужностей становитиме 5-20 млн т. Значна частина елеваторів, збудованих ще за радянських часів, має застаріле обладнання і не відповідає сучасним вимогам до зберігання зернових¹⁶.

Низька економічна ефективність використання сільгоспугідь. Так, якщо у 1990 р. площа сільськогосподарських угідь становила 42030 тис. га, і було вироблено валової продукції сільського господарства на суму 145,9 млрд грн. (у порівняних цінах 2005 р.), у 2010 р. при скороченні сільськогосподарських угідь на 454 тис. га (на 1,1 %), виробництво валової продукції зменшилося на 45,4 млрд грн. (на 30 %) - рис. 8.

¹⁴ Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні. – К.: Вид-во Раєвського, 1997. – С. 66

¹⁵ Сучасна земельна політика України / Юрченко А.Д., Греков Л.Д., Мірошніченко А.М., Кузьмін А.В. – К.: Інтертехнологія, 2009. – 260 с.

¹⁶ http://agroprime.com.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=18&Itemid=35

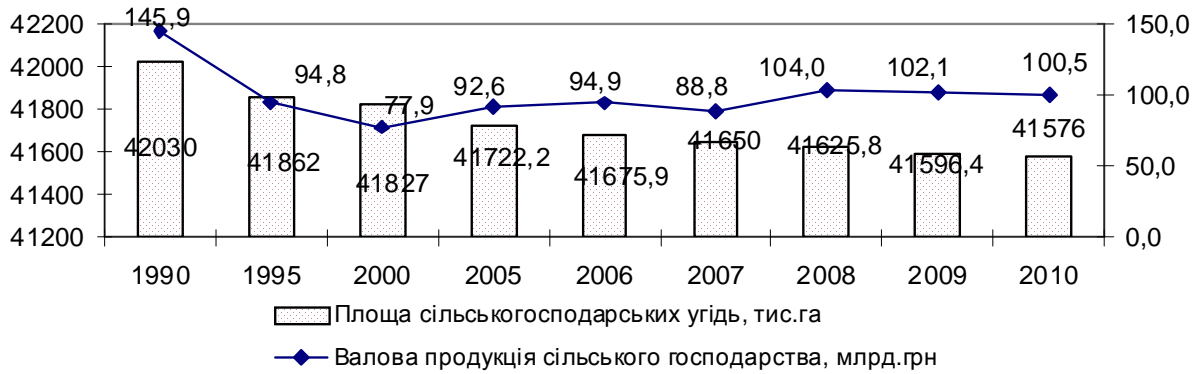

Рис. 8. Динаміка виробництва продукції сільського господарства (у порівняних цінах 2005 р.)

Збільшення собівартості як вирощування, так і реалізації сільськогосподарської продукції через випереджаюче порівняно з аграрними цінами зростання цін на паливно-мастильні матеріали, мінеральні та органічні добрива, сільгоспмашини, засоби захисту рослин тощо.

Низький рівень матеріально-технічного забезпечення аграрних підприємств, їх низька капіталоозброєність та капіталооснащеність, що перешкоджає прискоренню оновлення їх матеріально-технічної бази і не сприяє нарощуванню виробництва конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції, зростанню ефективності аграрної галузі.

Зменшення засівів орних земель. Якщо у 1990 р. було засіяно 97 % ріллі, то у 2009 р. – 83,1 %. Окрім 1523 тис. га чистих парів, в Україні не обробляється 12,2 % ріллі, що становить близько 3,9 млн га (табл. 18). Для порівняння: загальна площа ріллі Великобританії становить 5,7 млн га, Італії – 8,0 млн га, Угорщини – 4,6 млн га¹⁷.

Таблиця 18

Динаміка використання орних земель в Україні, тис. га

Показники	Роки								
	1990	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2008	2009
Рілля*	33400	31400	32563,6	32537,1	32544,1	32480,2	32482,2	32473,4	32478,4
Уся посівна площа**	32406	27173	27928	27539	25081	26752	26044	27133	26990
% від площі ріллі	97,0	86,5	85,8	84,6	77,1	82,4	80,2	83,6	83,1
Чисті пари**	1427	3213	2712	2692	3509	2330	2428	1413	1523
% до площі ріллі	4,3	10,2	8,3	8,3	10,8	7,2	7,5	4,4	4,7
Не обробляється ріллі	-	1014	2345,2	2737,3	4358,9	3830,9	4419,9	4261,9	3965,4
%	-	3,2	5,9	7,1	12,1	10,5	12,3	12,1	12,2

*Джерело: За даними Державного земельного кадастру

**Джерело: За даними Держкомстату України

Високий рівень процентних ставок за кредитами банків. За даними НБУ, у квітні 2011 р. процентні ставки за кредитами для сільського господарства становили 13,6 % при середньому по економіці України рівні 12,2 %. Через низький рівень оплати праці гострою проблемою для агросектору є нестача кваліфікованих кадрів.

Недостатній рівень організаційного та фінансового забезпечення державних закупівель життєво важливих продуктів харчування та їх неефективне використання аграрним фондом, що не сприяють «згладжуванню» цінових коливань протягом року.

¹⁷ Сучасна земельна політика України / Юрченко А.Д., Греков Л.Д., Мірошниченко А.М., Кузьмін А.В. – К.: Інтертехнологія, 2009. – 260 с.

Кризові явища у тваринництві, про що свідчить скорочення поголів'я великої рогатої худоби та зменшення виробництва молока. Основна частина продукції тваринництва виробляється дрібними селянськими господарствами, які не мають можливостей застосовувати сучасні технології виробництва продукції, що зумовлює низьку якість та невідповідність міжнародним санітарним нормам та стандартам якості (зокрема нормам ЄС) вітчизняної тваринницької продукції.

Відсутність цілісного прозорого ринку сільгосппродукції (насамперед зерна), що призводить до циклічних цінових сплесків і непаритетного розподілу прибутків між сільськогосподарськими товаровиробниками та торговельними компаніями. Непрозорі «правила гри» створюють можливість монопольних змов та спекулятивних дій з боку торговельних посередників, наслідком чого є зростання цін на продовольство.

Парцеляція земель сільськогосподарського призначення у результаті реформування земельних відносин (зокрема, майже 85 % фермерів господарюють на земельних ділянках розміром до 100 га), тоді як ефективне ведення сільськогосподарської діяльності в ринкових умовах може забезпечити лише крупнотоварне виробництво.

Низький рівень інвестування сільськогосподарської галузі через значну кількість збиткових підприємств та низький рівень норми прибутку сільськогосподарського виробництва порівняно з іншими секторами економіки, повільний оборот виробничого капіталу, зумовлений великою різницею між часом виробництва і робочим періодом, незахищеність прав інвесторів, що не сприяє модернізації АПК та нарощуванню обсягів виробництва сільськогосподарської продукції. Основним джерелом інвестування галузі залишаються власні кошти підприємств і організацій, частка яких у сукупних інвестиціях в основний капітал сільського господарства в середньому протягом 2001-2009 рр. становила 55-65 %. Частка кредитів фінансових установ знаходилася в межах 5-18 %, коштів державного та місцевого бюджетів – 4-8 %, іноземних надходжень – 3-6 %, інших інвесторів (якими є переважно великі агропромислові структури) – в межах 7-10 %.

Невідповідність вітчизняної продукції сільського господарства міжнародним стандартам якості та санітарним нормам в умовах зовнішньоторговельної лібералізації, пов'язаної зі вступом України до СОТ та очікуваним утворенням ЗВТ з Європейським Союзом, що може призвести до витіснення вітчизняної сільськогосподарської продукції імпортною на внутрішньому ринку, обмеження або заборони її доступу на ринки іноземних держав, особливо на ринки ЄС.

Висока техногенне та антропогенне навантаження на ґрунти, яке посилюється дією природних факторів, що знижує якість ґрунтового покриву, посилює ерозійні процеси і призводить до недобору валових зборів сільськогосподарських культур, зниження їх урожайності.

Високий рівень освоєності сільгоспугідь, що збільшує навантаження на землі і призводить до погіршення їх якісного стану, а також екстенсивний ґрунтовиснажливий спосіб ведення землеробства.

Незавершеність реформування земельних відносин. Мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення стримує формування і розвиток господарств на основі концентрації земельної власності в оптимальних розмірах у ефективних власників. Внаслідок цього в сільськогосподарському виробництві переважають дрібні особисті селянські господарства, які не мають можливостей застосування сучасної сільськогосподарської техніки та нових технологій.

Розділ 2. Аналіз стану продовольчої безпеки України

2. 1. Оцінка загроз та індикаторів продовольчої безпеки держави

Ефективне аграрне виробництво є основою забезпечення продовольчої безпеки держави, задоволення населення основними продуктами харчування в достатній кількості та різного асортименту. Проблеми розвитку аграрного сектору, актуальні тенденції цінової світової кон'юнктури на продовольчі ресурси, недостатня увага держави до проблем галузі створюють передумови для виникнення кризових явищ у забезпеченні населення продуктами харчування.

*Продовольча безпека - це рівень продовольчого забезпечення населення, який гарантує соціально-економічну та політичну стабільність у суспільстві, стійкий та якісний розвиток нації, сім'ї, особи, а також сталий економічний розвиток держави*¹⁸.

Законом України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 р. N 964-IV (стаття 7) виділено *критичний стан з продовольчим забезпеченням населення* загрозою національним інтересам і національній безпеці України в економічній сфері.

Основними загрозами продовольчій безпеці України є:

- незбалансоване споживання продуктів харчування населенням;
- низький рівень споживання продуктів тваринного походження в енергетичному раціоні населення;
- висока частка витрат домогосподарств на продукти харчування у структурі їх загальних витрат;
- висока диференціація вартості харчування за соціальними групами;
- низька ємність внутрішнього ринку по окремих продуктах харчування;
- імпортозалежність країни за окремим продуктом;
- сировинний характер експорту сільськогосподарської продукції;
- зростання цін на сільськогосподарську продукцію на внутрішньому ринку;
- повільне впровадження міжнародних стандартів та систем якості продуктів харчування;
- відсутність контролю за безпечністю продуктів харчування.

*Вплив загроз на соціально-економічний розвиток визначається системою індикаторів продовольчої безпеки. Нижче наведено окремі загрози продовольчій безпеці держави та індикатори (показники)*¹⁹ для їх оцінки.

Незбалансоване споживання продуктів харчування населенням. Баланс споживання основних продуктів харчування (табл. 19) свідчить, що у 2010 р. в Україні по більшості основних видів продовольства фактичне споживання знаходилося нижче раціональних норм. Найбільше відставання від раціонального споживання спостерігалось по плодах, ягодах і винограду – на 46 %, молоку і молокопродуктах – на 46 %, м'ясу і м'ясопродуктах – на 35 %, риби та рибопродуктах – на 28 %.

¹⁸ Методика розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджена Наказом Міністерства економіки України від 02.03.2007 р. № 60

¹⁹ Звіт про стан продовольчої безпеки України у 2009 р. Міністерства економічного розвитку і торгівлі України

За трьома продовольчими групами, а саме: "хліб і хлібопродукти", "картопля", "олія рослинна всіх видів" фактичне споживання перевищило раціональну норму. Таке перевищення є свідченням незбалансованості харчування населення, яке намагається забезпечити власні потреби за рахунок економічно доступніших продуктів.

Таблиця 19

Показник достатності споживання продуктів харчування (на особу на рік; кг)

	Раціональна норма	Фактичне споживання у 2010 р*.	Показник достатності споживання*
Хліб і хлібопродукти (у перерахунку на борошно)	101,0	110,8	1,10
М'ясо і м'ясопродукти (у перерахунку на м'ясо)	80,0	52	0,65
Молоко і молокопродукти (у перерахунку на молоко)	380,0	205,4	0,54
Риба і рибодукти	20,0	14,5	0,72
Яйця (шт.)	290	290,0	1,00
Овочі та баштанні	161,0	149,0	0,93
Плоди, ягоди та виноград	90,0	48,2	0,54
Картопля	124,0	130,0	1,05
Цукор	38,0	38,0	1,0
Олія рослинна всіх видів	13,0	15,2	1,17

* очікуване значення

Низький рівень споживання продуктів тваринного походження в раціоні населення. Основну частину калорій українці споживають разом із продукцією рослинного походження (рис. 9), натомість 27,1 % середньодобового раціону забезпечується за рахунок споживання продукції тваринного походження, що у 2 рази нижче за встановлений пороговий критерій (55 %).

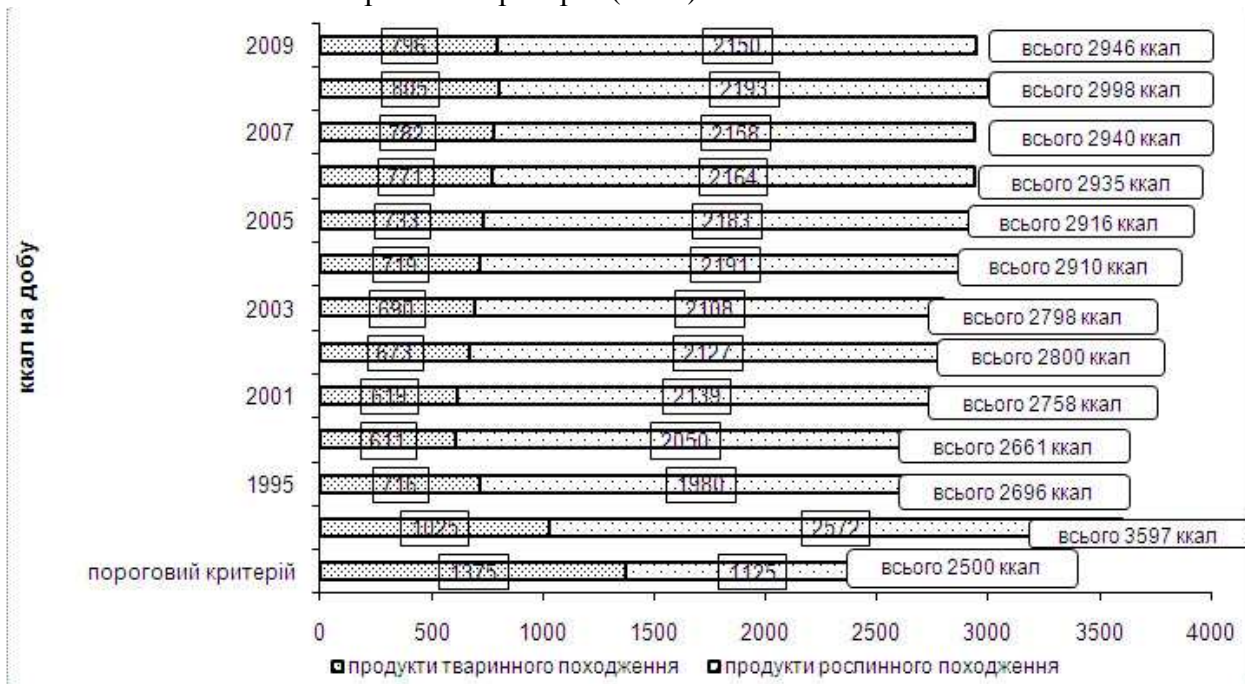

Рис. 9. Динаміка калорійності середньодобового споживання продуктів харчування населенням України у розрахунку на одну особу

Висока частка витрат домогосподарств на продукти харчування у структурі їх загальних витрат. Індикатор доступності продуктів харчування у 2009 р. становив 51,8 % при граничному критерії 60 % (2009 р. сукупні витрати домогосподарств становили 2754,08 грн. на місяць, з яких витрачалось на харчування 1426,1 грн. на місяць).

У загальній структурі витрат на продукти харчування найвищу питому вагу

займають витрати на: м'ясо і м'ясопродукти – 25 % (358,7 грн. на домогосподарство), овочі (включаючи картоплю) – 14 % (195,2 грн.), хліб і хлібопродукти – 13 % (185,2 грн.), молоко і молочні продукти – 12 % (167,9 грн.).

Низька ємність внутрішнього ринку по окремих продуктах харчування. В Україні триває тенденція зменшення обсягів споживання населенням окремих продуктів харчування (табл. 20). Так, зниження середньодушового споживання призвело до скорочення ємності внутрішнього ринку за шістьма основними групами продовольства, а саме за групами: хліб і хлібопродукти, молоко і молокопродукти, риба і рибопродукти, картопля, цукор та олія рослинна всіх видів. Негативною тенденцією 2010 р. є зменшення в раціоні населення тих видів продовольства, споживання яких найбільше відстає від раціональних норм (молочні та рибні продукти).

Таблиця 20

Оцінка ємності внутрішнього ринку, тис тонн

	Ємність внутрішнього ринку (за даними Держкомстату)		2010 р. у відсотках до 2009 р.
	2010 рік*	2009 рік	
Хліб і хлібопродукти (у перерахунку на борошно)	5090,0	5145,1	98,9
М'ясо і м'ясопродукти (у перерахунку на м'ясо)	2385,0	2290,0	104,1
Молоко і молокопродукти (у перерахунку на молоко)	9428,0	9780,1	96,4
Риба і рибопродукти	667,0	696,9	95,7
Яйця (млн. шт.)	13303,0	12503,6	106,4
Овочі та баштанні	6610,0	6311,8	104,7
Плоди, ягоди та виноград	2202,0	2100,7	104,8
Картопля	5850	6125,8	95,5
Цукор	1699	1745,0	97,4
Олія рослинна всіх видів	670,0	711,3	94,2

* за попередніми даними

Імпортозалежність країни за окремим продуктом. Найбільш вразливими позиціями щодо імпортозалежності є позиції "риба та рибопродукти", "плоди, ягоди та виноград", "олія рослинна всіх видів", частка імпорту за цими групами у загальному споживанні відповідно становить 68,3 %; 53,8 % та 49,4 % при 30-ти відсотковому пороговому критерії цього індикатора (табл. 21).

Таблиця 21

Імпортозалежність за групами продовольства у 2010 р, тис. тонн*

	Імпорт продуктів у перерахунку на основний продукт	Ємність внутрішнього ринку	Відсоток імпортозалежності
Хліб і хлібопродукти (у перерахунку на борошно)	115,1.	5145,1	2,26
М'ясо і м'ясопродукти (у перерахунку на м'ясо)	381,0	2290,0	16,6
Молоко і молокопродукти (у перерахунку на молоко)	256,0	9780,1	2,6
Риба і рибопродукти	476,0	696,9	68,3
Яйця (млн. шт.)	122,0	12503,6	1,0
Овочі та баштанні	312,0	6311,8	4,9
Плоди, ягоди та виноград	1130,0	2100,7	53,8
Картопля	19,0	6125,8	0,3
Цукор	90,0	1745,0	5,2
Олія рослинна всіх видів	353,0	711,3	49,4

* за попередніми даними

Висока диференціація вартості харчування за соціальними групами. У 2009 р. 20 % домогосподарств з найбільшими доходами в середньому витрачали на харчування 1732,9 грн. на місяць, а 20 % домогосподарств з найменшими доходами – 1256,32 грн.

Коефіцієнт диференціації вартості харчування за соціальними групами був високим і становив 1,38.

Сировинний характер експорту сільськогосподарської продукції. За період економічного зростання не відбулося поліпшення структури експорту аграрної та продовольчої продукції з України. У загальній структурі експорту сільськогосподарської та харчової продукції частка 16-24 позицій УКТ ЗЕД (готова харчова продукція) у 2010 р. становила 25,9 %, тоді як частка 1-24 позицій УКТ ЗЕД (сільськогосподарська продукція) – 47,8 % (табл. 22).

Таблиця 22

Динаміка експорту сільськогосподарської та харчової продукції з України (у фактичних цінах)

Показники	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
У % до попереднього року									
Сільськогосподарська та харчова продукція (1-24)	131,0	114,4	127,1	124,0	109,4	132,6	173,3	87,9	104,4
У т.ч.									
Сільгосппродукція (1-14)	130,7	84,6	140,7	136,0	96,7	105,4	257,2	88,5	84,3
у т.ч. прод. тваринництва (1-5)	83,5	137,8	123,9	112,9	54,2	188,4	104,9	76,1	129,4
прод. рослинництва (6-14)	161,7	66,5	152,3	149,2	115,1	88,5	323,1	90,3	70,9
Жири і масла твар. і росл. походження (15)	151,8	163,3	97,7	107,6	165,4	176,9	113,3	92,3	145,7
Готова харчова продукція (16-24)	121,3	165,5	126,1	113,2	107,9	150,3	122,5	82,9	123,1
Довідково: експорт товарів в цілому	110,4	128,5	141,6	105,0	112,1	128,4	135,8	59,3	129,6
У % до загального експорту сільськогосподарської продукції									
Сільськогосподарська та харчова продукція (1-24)	100	100	100	100	100	100	100	100	100
У т.ч.									
Сільгосппродукція (1-14)	62,8	46,5	51,4	56,4	49,8	39,3	58,8	59,2	47,8
у т.ч. прод. тваринництва (1-5)	15,9	19,2	18,7	17,0	8,4	11,9	7,3	6,3	7,8
прод. рослинництва (6-14)	46,9	27,3	32,7	39,4	41,4	27,5	51,5	52,9	40
Жири і масла твар. і росл. походження (15)	14,3	20,5	15,7	13,6	20,6	27,3	18,0	18,9	26,3
Готова харчова продукція (16-24)	22,9	33,1	32,9	30,0	29,6	33,3	23,2	21,9	25,9

Зростання цін на сільськогосподарську продукцію на внутрішньому ринку, що негативно впливає на загальний рівень інфляції. За січень-квітень 2011 р. загальний індекс споживчих цін зріс на 8,1 %; продукти харчування та безалкогольні напої подорожчали на 6,8 %. При цьому ціни на хліб і хлібопродукти зросли на 17,3 %, на м'ясо та м'ясопродукти – 2,2 %, молоко – 6,3 %, сири – 5,9 %, масло – 12,9 %, олію – 17,4 %, рибу і рибопродукти – 3,4 %, фрукти – 9,6 %, овочі – 10,1 %, картоплю – 17,6 %, цукор – 0,6 %.

Повільне впровадження міжнародних стандартів та систем якості продуктів харчування. В Україні більшість сільськогосподарської продукції виробляється невеликими приватними господарствами населення, які не лише фінансово а й матеріально та технологічно обмежені щодо впровадження міжнародних стандартів якості продуктів харчування, оскільки процес одержання сертифікатів системи ISO є надзвичайно трудомістким та капіталозатратним.

Таким чином, як результат реалізації екстенсивної моделі розвитку аграрного сектору, більшість показників продовольчої безпеки України знаходиться за межами порогових значень (табл. 23).

Індикатори та порогові значення індикаторів стану продовольчої безпеки України

№ з/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення *	Фактичне значення			
			2007	2008	2009	2010**
1	Добова калорійність харчування людини, тис. ккал	не менше 2,5	2,9	3,0	2,9	н.д.
2	Споживання м'яса та м'ясопродуктів (за рік/особа), кг	не менше 80	45,7	43,1	49,7	52,0
3	Споживання молока та молочних продуктів (за рік/особа), кг	не менше 380	224,6	225,2	212,4	205,6
4	Споживання яєць (за рік/особа), шт.	не менше 290	252	245	272	290
5	Споживання риби та рибопродуктів (за рік/особа), кг	не менше 20	15,3	14,3	15,1	14,5
6	Споживання цукру (за рік/особа), кг	не менше 38	40	39,9	37,9	37,0
7	Споживання олії та інших рослинних жирів (за рік/особа), кг	не менше 13	14,3	14,4	15,4	14,6
8	Споживання картоплі (за рік/особа), кг	не менше 124	130,4	135,0	133	127,5
9	Споживання овочів та баштанних (за рік/особа), кг	не менше 161	118,4	119,5	137,1	144,1
10	Споживання фруктів, ягід, горіхів та винограду (без переробки на вино) (за рік/особа), кг	не менше 90	42,1	41,1	45,6	н.д.
11	Споживання хлібу та хлібопродуктів (за рік/особа), кг	не менше 101	115,9	120	111,7	111,0
12	Рівень перехідних запасів зерна, відсоток від річного споживання	не менше 17	6,7	23	22	16,3
13	Виробництво зерна на одну особу за рік, тонн	не менше 0,8	0,6	1,1	0,9	н.д.
14	Індикатор доступності продуктів харчування, %	не більше 60	53,2	50,8	51,8	н.д.

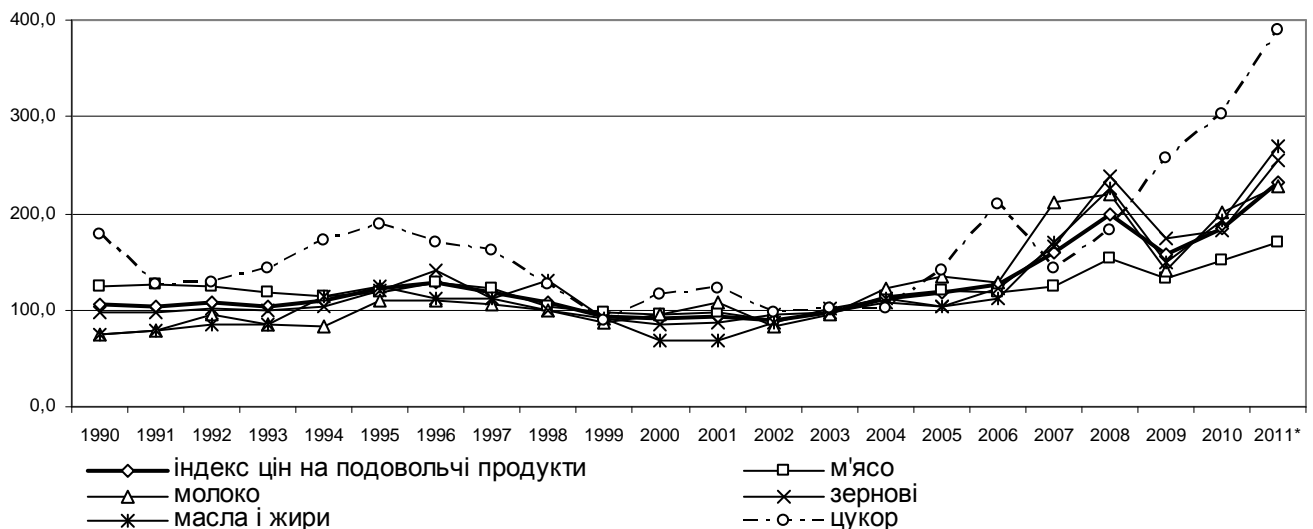
* Порогові значення індикаторів стану продовольчої безпеки держави визначено Методикою розрахунку рівня економічної безпеки України, затвердженою Наказом Міністерства економіки України від 02.03.2007 р. № 60

** за попередніми даними

2. 2. Тенденції світової динаміки цін на продовольчі ресурси та виклики для України

Проблема продовольчої безпеки має багато аспектів, зокрема, глобальний світовий, пов'язаний з диспропорціями розвитку продовольчого господарства окремих регіонів і держав, зростанням світових цін і наявністю значних груп населення, що харчуються неповноцінно, або взагалі голодують.

За даними Організації з питань продовольства і сільського господарства ООН (FAO), за останнє десятиліття світові ціни на продовольчі продукти зросли більш ніж удвічі (рис. 10).

* перший квартал

Рис. 10. Динаміка індексу цін на продовольчі ресурси у світі (2002-2004 рр. = 100 %) ²⁰

Довідково: Індекс цін на продовольство, який розраховується фахівцями FAO, складається із середньої величини індексів цін на п'ять товарних груп (м'ясо, молоко, зернові, масла і жири, цукор), зважених по середній частці експорту в торгівлі кожною групою товарів в 2002-2004 рр. У загальний індекс включаються опубліковані ціни на 55 товарів, розглянутих фахівцями FAO по товарах у якості представницьких міжнародних цін на продовольчі товари.

²⁰ <http://www.fao.org/worldfoodsituation/foodpricesindex/ru/>

Якщо в грудні 2009 р. загальний індекс цін на продовольчі продукти складав 177,9 % (на цукор – 334,0 %, масла і жири – 169,3 %, зернові – 171,1 %, молоко – 215,6 %, м'ясо – 136,1 %), то у квітні 2011 р. він зріс до 232,1 %, при цьому індекс цін на цукор складав 347,8 %, масла і жири – 259,1 %, зернові – 265,1 %, молоко – 228,7 %, м'ясо – 172,8 %.

Об'єктивними причинами світової тенденції підвищення цін на ринках агропродукції є наступні.

1. *Населення планети постійно збільшується стрімкими темпами.* Так, якщо у 1990 р. чисельність населення світу становила 5,26 млрд осіб, то вже у 2009 р. – 6,6 млрд. При цьому останнім часом 90 % приросту населення припадає на слаборозвинені країни. Серед регіонів за народжуваністю лідирує Африка (45 новонароджених на 1 тис. населення), друге місце посідає Латинська Америка – 31, третє – Азія – 29 осіб²¹.

2. *Триває тенденція зменшення площ, придатних для обробітку сільськогосподарських культур.* У сільськогосподарському обробітку у світі перебуває 4810 млн га земель (у т. ч. рілля – 1340 млн га, луки і пасовища – 365 млн га). Найбільшими розмірами ріллі володіють США (185 млн га), Індія (160 млн га), РФ (134 млн га), Китай (95 млн га), Канада (46 млн га), Казахстан (36 млн га) та Україна (32 млн га). При цьому, Земля щороку втрачає від 5 до 10 млн га сільгоспугідь через погіршення навколишнього середовища, ще 19,5 млн га втрачається щороку через стрімкий розвиток промисловості та ринку нерухомості²².

3. *Скорочення пропозиції аграрної сировини, пов'язане з несприятливими погодними умовами, стихійними лихами у деяких країнах-виробниках.* Повідомлення про низькі врожаї пшениці в Росії, Україні, Казахстані та Канаді у 2010 р. призвели до стрімкого зростання цін на цей вид продукції, які підвищились більш, ніж на 70 % за два літніх місяці 2010 р.

4. *Збільшення обсягів вирощування зернових з метою вироблення біопалива.* Цей напрям підтримується, наприклад, урядом США, який надає значні субсидії своїм фермерським та сільськогосподарським компаніям для вирощування ними пшениці, кукурудзи, ріпаку. В ЄС передбачається відведення від 4 % до 13 % площ сільськогосподарських угідь на виробництво сировини для біопалива згідно Директиви 2003/30/ЄС²³, в якій наголошується на необхідності заміни 5,75 % дизеля та бензину на транспорті і просування біопалива.

5. *Зростання споживання продуктів харчування в найнаселеніших країнах світу – Індії та Китаї* внаслідок стрімкого зростання економік цих країн, що супроводжується збільшенням доходів населення і споживчого попиту. В кризовий період країни, що розвиваються, продемонстрували значно помірніші показники стагнації, або й зовсім unikли кризи.

6. *Політична нестабільність і страйки у країнах Північної Африки.* Наприклад, заворушення в Єгипті, який є експортером вуглеводнів, а також через Суецький канал забезпечує близько 6 % світового перевезення нафти, можуть спричинити підвищення цін на енергоресурси, що призведе до зростання цін на продовольство у світі.

7. *Нестабільність на світових фінансових ринках у зв'язку з накопиченням бюджетних дефіцитів та загрозою виникнення дефолтів у деяких європейських країнах (Греції, Португалії, Іспанії).* Для інвесторів ринки таких країн несуть загрози неповернення вкладених коштів, тому дедалі активнішим стає вкладення спекулятивних ресурсів у продовольство, попит на яке прогнозовано збільшуватиметься.

²¹ Саблук П.Т. та ін. Глобалізація і продовольство: Монографія / П.Т. Саблук, О.Г. Білорус, В.І. Власов. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – С. 145

²² Щороку Земля втрачає 30 мільйонів гектарів сільськогосподарських угідь – ООН [електронний ресурс] /Режим доступу : <http://www.newsmarket.com.ua/2010/10/10022592/shhoroku-zemlya-vtrachaye-30-milyoniv-gekta>

²³ http://www.lawgroup.com.ua/storage/npa/Energetica/Alternativ/ES/30_1.pdf

Загальносвітові тенденції розвитку аграрного сектору формуватимуть низку викликів для України у середньостроковій перспективі:

- наростання ресурсних дисбалансів у світі, зокрема дефіцит продовольства, стимулюватимуть зростання цін на продукцію аграрної галузі;
- актуальна на сьогодні модель захисту внутрішнього ринку України від цінових коливань (адміністративне регулювання цін, заборона або обмеження експорту тощо) не лише є неефективною в умовах відкритої ринкової економіки, але й демотивує аграрне виробництво як таке;
- висока інвестиційна привабливість аграрного виробництва сприятиме збільшенню конкуренції між країнами, що мають аналогічний Україні значний аграрний потенціал²⁴. Аграрна політика 2010 р., зокрема запровадження експортних обмежень, погіршила інвестиційний імідж України та спровокувала витіснення національних операторів аграрного ринку з зарубіжних ринків;
- має задовольнятися потреба в технологізації аграрного виробництва: за підрахунками Асоціації "Український клуб аграрного бізнесу"²⁵, якщо в 2011 році Уряд не підтримає фінансово технічне переоснащення галузі, втрати внаслідок використання старих непродуктивних комбайнів і тракторів можуть сягнути 7,5 млрд грн.;
- нерівномірність світового розвитку аграрного виробництва (зокрема, через високий рівень субсидій в розвинених країнах²⁶ та розміри інвестицій), викривлення конкурентної ситуації через поширення протекціоністських заходів, зростання відставання країн, що розвиваються, від світових лідерів;
- глобалізація переробної промисловості та трансфер виробництв (особливо в трудомістких галузях) з розвинених країн в країни, що розвиваються, збереже в ролі важливого джерела конкурентних переваг низькі витрати, що робить конкуренцію з боку ринків з низькими витратами й цінову конкуренцію одними з ключових зовнішньоекономічних ризиків.

²⁴ Аналітики Продовольчої сільськогосподарської організації ООН підраховали, що до 2050 року інвестиції в агропромисловий сектор країн, що розвиваються, виростуть в 5 разів і складуть не менш 44 млрд дол. на рік проти нинішніх 7,9 млрд дол.

²⁵ Аграрії обіцяють мільярдні збитки, якщо уряд не допоможе з технікою. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/news/2010/12/23/263421/>

²⁶ Довідково: Щорічна підтримка та субсидії сільського господарства в розвинених країнах оцінюється в \$ 300 млрд., що перевищує суму експорту сільськогосподарських товарів всіх країн, що розвиваються. Фінансово-економічна криза 2008-2009 років вплинула на дотаційну складову сільськогосподарського сектору. Так в 2009 році частка державних субсидій у прибутках фермерів в країнах ОЕСР збільшилась. У середньому вона становила 22 % від загальної суми фермерських надходжень, що на 1 відсотковий пункт більше, ніж 2008 року. Таке зростання змінило тенденцію до зменшення частки державних субсидій у прибутках фермерів, що тривала з 2004 року. Найвідчутніше зростання державної підтримки (у відсотках до загального прибутку) відбулося в 2009 році у Канаді (з 13 % до 20 %), Кореї (46 %/52 %), Норвегії (60 %/66 %) та Швейцарії (57 %/63 %). В усіх цих країнах головною причиною збільшення була цінова підтримка для молочних продуктів. У США державна підтримка фермерів в 2009 році становила 10 % їхніх прибутків проти 8 % 2008 року; у ЄС – 24 % проти 22 %. За експертними оцінками, повне скасування бартеру лише в торгівлі сільськогосподарськими товарами може привести до зростання доходів країн, що розвиваються, на \$ 43 млрд щорічно.

Розділ 3. Пріоритетні напрями розвитку аграрного сектору у контексті забезпечення продовольчої безпеки України

На сьогодні для України головним пріоритетом забезпечення належного рівня продовольчої безпеки є насичення ринку власною сільськогосподарською і продовольчою продукцією. Цьому сприятиме впровадження складових стратегії аграрного протекціонізму. За оцінкою експертів, державна підтримка галузі є одним з пріоритетних аспектів вирішення проблеми продовольчої безпеки країни на сучасному етапі. Має бути переоцінено значимість АПК в економіці держави та внесено корективи до стратегії його реформування з урахуванням потреби зменшення рівня загроз продовольчій безпеці. Україна повинна створити дієвий механізм захисту своїх національних інтересів у відносинах з іншими державами при вирішенні продовольчих проблем²⁷.

В умовах посткризового відновлення економіки України необхідно забезпечити базу для стабільного розвитку аграрного виробництва, підвищити його конкурентоспроможність, подолати цінові диспропорції, посилити державну підтримку товаровиробників з використанням надбань європейського досвіду. Антикризові заходи необхідно поєднувати з розв'язанням завдань стратегічного характеру²⁸, що дозволить подолати диспропорції розвитку галузі. Пріоритетними напрямками розвитку аграрного сектору у контексті забезпечення продовольчої безпеки України мають бути наступні.

- **Забезпечення ефективності внутрішнього ринку та цінового регулювання.** У зв'язку з посиленням дії чинників зростання цін на сільгосппродукцію конче необхідно розвинути інфраструктуру та посилити конкурентність ринку, що запобігатиме необґрунтованому підвищенню цін, зловживанню недобросовісними методами конкуренції, знижуватиме непродуктивні та накладні витрати виробників:

- впровадити механізми запобігання різким стрибкам цін через діяльність Аграрного фонду на ринку продовольства, здійснення закупівель до Держрезерву;
- активізувати відстеження та протидію проявам монопольної поведінки у сферах матеріально-технічного постачання агросектору, закупівлі сільгоспсировини, оптової і роздрібної торгівлі сільськогосподарською та харчовою продукцією;
- створити сприятливі умови для розвитку ринкової інфраструктури в агропромисловому комплексі, зокрема, товарних бірж, оптових ринків сільськогосподарської та харчової продукції, заготівельних і збутових кооперативів та інших об'єднань, у тому числі за фінансової участі держави на загальнодержавному і місцевому рівнях;
- забезпечити розбудову транспортної та логістичної інфраструктури аграрного ринку («Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 р.» передбачено відновлення перевезень сільськогосподарської продукції річковим транспортом, виготовлення спеціалізованих великогабаритних автотранспортних засобів для сільськогосподарських

²⁷ Національна економічна безпека / А. І. Сухоруков, С. З. Мошенський, О. М. Петрук; за ред. д.е.н., проф., Заслуженого економіста України А. І. Сухорукова. – Житомир: ПП «Рута», 2010. – 384 с. - С. 189

²⁸ Організаційно-економічна модернізація аграрної сфери : наукова доповідь / за заг. ред. акад. НААН П.Т. Саблука. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – С. 254-267.

вантажів, створення мережі кооперативних елеваторів, включаючи портові, за участю зернових трейдерів та держави на засадах асоційованого членства, підтримку розвитку інформаційних систем, створення умов для вільного доступу всіх учасників ринку до інформації, результатів аналізу та прогнозування тощо);

- продовжувати політику розвитку роздрібною мережі продажу продовольчої продукції виробниками;
- сформувати дієву систему контролю якості та безпеки сільськогосподарської продукції та продуктів харчування на підґрунті сучасних європейських норм і правил, впорядкування та зменшення частки стихійної торгівлі у загальному продажі сільгосппродукції.

• **Сприяння підвищенню ефективності та конкурентоспроможності агровиробництва, захисту інтересів вітчизняних товаровиробників на зовнішніх ринках.** Утримання конкурентних переваг українських агровиробників як на світовому, так і на вітчизняному ринках вже у середньостроковому періоді вимагатиме суттєвого організаційного та технологічного оновлення виробництва, посилення його крупнотоварності та індустріалізації, приведення технологічних процесів у відповідність до міжнародних ветеринарних та фітосанітарних вимог тощо. Серед шляхів реалізації цих завдань:

- сприяння вертикальній інтеграції агропромислового сектору, інвестуванню капіталів переробних підприємств у розвиток їх сировинної бази;
- надання інформаційної та методичної підтримки інвестуванню в розвиток сільгоспвиробництва, спрощення процесів реєстрації аграрних інвестицій, надання гарантій землекористування інвесторам у період до скасування мораторію на продаж сільгоспземель;
- сприяння залученню інвестицій для переходу на інтенсивний тип розвитку сільського господарства шляхом комплексної механізації та автоматизації виробництва, впровадження ресурсозберігаючих технологій та біотехнологій, меліорації землі, вдосконалення організації праці та матеріального стимулювання, поглиблення спеціалізації виробництва і досягнення його раціональної концентрації;
- забезпечення прозорості та ефективності використання державної підтримки агропромислового комплексу шляхом оптимізації кількості та змісту державних цільових і бюджетних програм, концентрації їх на заходах «зеленої скрині» СОТ зі створенням відповідних механізмів використання цієї допомоги, поступового переходу від надання державної підтримки сільськогосподарським підприємствам до сприяння розвитку сільської місцевості, ринкової інфраструктури аграрного ринку, здійснення природоохоронних заходів та розвитку депресивних територій;
- сприяння організації на регіональному рівні системи професійної підготовки (у сферах аграрного виробництва та економіки агробізнесу) в професійно-технічних училищах і технікумах агропромислового комплексу, стажування в базових, найбільш успішних аграрних господарствах;
- здійснення моніторингу світового і вітчизняного аграрного ринку, розроблення механізму виявлення і попередження зовнішніх і внутрішніх загроз продовольчій безпеці України.

• **Забезпечення цільового спрямування коштів від продажу сільгосппродукції на розвиток аграрного сектору економіки.** Має бути подолана тенденція, за якої, через значне відставання в реформуванні аграрного сектору, значна частка доходу від реалізації сільгосппродукції кінцевому споживачеві (особливо це стосується експорту) осідає у торговельно-посередницькому секторі та не використовується для розвитку виробництва. Цьому сприятимуть:

- стимулювання експорту продуктів сільськогосподарського походження з максимальним рівнем доданої вартості;
- зменшення числа посередників в процесах оптової та роздрібною реалізації продукції;
- спрощення можливостей укладання експортних контрактів безпосередньо сільгоспвиробниками (в т.ч. – шляхом створення ними експортних асоціацій, надання цільових експортних кредитів тощо);
- перехід від квотування експорту сільгосппродукції до запровадження тимчасових експортних мит у відповідності з дозволеними СОТ режимами захисту внутрішнього ринку від надмірного експорту;
- укладання багатосторонніх міжурядових торговельних угод щодо експорту Україною сільськогосподарської продукції та продуктів харчування, в тому числі – в рамках участі у програмах міжнародної продовольчої допомоги;
- посилення в системі посольств та дипломатичних місій України роботи економічних блоків щодо просування аграрної продукції на ринки іноземних країн.

• **Активізація інвестиційної діяльності у сільськогосподарському виробництві** повинна бути спрямована на оновлення матеріально-технічної бази підприємств та запровадження новітніх технологій виробництва сільськогосподарської продукції на інноваційній основі, поліпшення інфраструктури аграрного виробництва. Першочерговими напрямками державної політики мають бути:

- запровадження іпотечного кредитування сільськогосподарських виробників (після скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення);
- створення сприятливих умов для залучення інвестицій для виробництва біопалива, екологічно чистої та органічної продукції, формування системи сільськогосподарських і обслуговуючих кооперативів;
- розвиток мережі закладів, які надають консультаційні послуги щодо можливостей вкладення капіталів в АПК;
- забезпечення контролю за виконанням державних цільових програм у сільському господарстві та використанням бюджетних коштів на їх реалізацію;
- розробка інвестиційних проектів з розбудови оптових ринків сільськогосподарської продукції та логістичної інфраструктури.

• **Оновлення матеріально-технічної бази аграрних підприємств** сприятиме нарощуванню виробництва конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції і підвищенню рівня власної продовольчої безпеки, зростанню ефективності аграрної галузі як одного з основних локомотивів розвитку національної економіки. Для цього необхідно здійснити наступні першочергові заходи:

- запровадження механізмів пільгового довгострокового кредитування сільськогосподарських товаровиробників при придбанні ними сільськогосподарської техніки; виконанні послуг сторонніми організаціями із встановлення відповідного обладнання; будівництві тваринницьких комплексів (особливо м'ясо-молочного напрямку).
- сприяння залученню промислового капіталу у розвиток сільськогосподарського виробництва через формування вертикально інтегрованих агропромислових структур.
- сприяння кооперуванню сільськогосподарських підприємств у спільному придбанні сільськогосподарської техніки і її використанні; створення регіональних та місцевих об'єднань з надання техніки в операційну оренду для виконання певних технологічних операцій.

- розвиток лізингу у сільському господарстві через збільшення обсягів фінансування Національної акціонерної компанії "Украгролізинг" для прискореного оновлення основних засобів аграрних підприємств.
- удосконалення механізму ціноутворення на продукцію сільського господарства за рахунок врахування норми прибутку та визнання землі складовою авансованого у виробництво основного капіталу, що передбачено міжнародними та вітчизняними положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку та Податковим кодексом України.
- **Реформування земельних відносин та заснована на ньому перебудова усієї системи організації аграрного виробництва** мають особливе значення як щодо створення умов для ефективного використання потужного ресурсу зростання національної економіки, так і щодо поліпшення умов життя та праці значного прошарку населення України. Принципами реформування земельних відносин і запровадження прозорого ринку землі мають бути:
 - поступовість включення приватних сільськогосподарських угідь в ринковий обіг;
 - диференційований підхід до соціальних груп суб'єктів земельного ринку, до їх участі в укладанні угод щодо купівлі-продажу землі;
 - чітке державне регулювання ринку землі, створення системи цінкових і податкових важелів впливу держави на ринковий обіг землі;
 - обмеження спекулятивно-тіньових угод щодо земельних ділянок;
 - першочерговість формування інструментів державної політики регулювання ефективності та напрямів використання земель сільгосппризначення.
- **Підвищення якості продуктів харчування і їх відповідності міжнародним стандартам** повинно забезпечити виробництво стандартизованої продукції сільського господарства та наповнення внутрішнього ринку високоякісними продуктами харчування. З цією метою доцільним буде:
 - сприяння створенню незалежних сертифікованих центрів оцінки якості та безпечності продуктів харчування, які на основі відповідного аналізу мали б можливість маркувати продукцію відповідним знаком якості;
 - адаптація вітчизняного законодавства щодо європейських санітарних та фітосанітарних вимог стосовно продуктів харчування та кормів, умов утримання тварин;
 - удосконалення діючих та розробка нових державних програм підтримки розвитку сільського господарства, насамперед тваринництва, що забезпечить формування високоефективних господарюючих структур, здатних виробляти високоякісну стандартизовану продукцію;
 - удосконалення діяльності державних контролюючих органів з метою недопущення корупційних явищ у сфері сертифікації та стандартизації продуктів харчування. У своїй діяльності ці органи мають керуватися принципом прозорості, інформація щодо їх діяльності та якості сільськогосподарської продукції має бути доступною громадськості;
 - забезпечення державного фінансування центрів стандартизації продуктів харчування в обсягах, необхідних для проведення планових і непланових перевірок як виробників продуктів харчування, так і місць їх реалізації;
 - стимулювання розвитку органічного виробництва сільськогосподарської продукції.
- **Охорона земель та підвищення родючості ґрунтів** має бути спрямована на стимулювання землекористувачів до ведення раціонального використання сільськогосподарських угідь, запровадження систем ґрунтозахисних систем ведення землеробства. Основними заходами державної політики у цьому напрямі мають бути:

- контроль за використанням і охороною земель сільськогосподарського призначення, який полягає у забезпеченні додержання земельного законодавства при укладанні земельно-правових угод, запобіганні забрудненню земель та зниженню родючості ґрунтів, накладанні відповідальності (цивільної, адміністративної або кримінальної) за приховування від обліку та подання неповної інформації землекористувачами про стан угідь;
- впровадження альтернативних ресурсозберігаючих і безпечних технологій та систем землеробства, що дозволить землекористувачам знизити рівень забруднення земель і підвищити їх якість. Йдеться, насамперед, про екологічне землеробство із застосуванням ґрунтозахисних технологій;
- ведення екологічного моніторингу та контролю за ефективністю використання земельних ресурсів з метою своєчасного виявлення зміни якісного стану земель і властивостей ґрунтів внаслідок нераціонального їх використання; оцінка здійснення заходів щодо охорони земель, збереження та відтворення родючості ґрунтів; попередження негативного впливу на ґрунтовий покрив і усунення його наслідків;
- введення санкцій за неефективне сільськогосподарське землекористування, незаконне вилучення земель із зміною їх цільового призначення, а також за застосування екологічно небезпечних технологій обробітку та вирощування сільгоспкультур, забруднення та/або засмічення земель, погіршення якості ґрунтового покриву.

Висновки

Аналіз основних показників економічної діяльності аграрного виробництва за 1990-2010 рр. свідчить, що за роки незалежності цей вид економічної діяльності не набув нових якісних стимулів для зростання. Виробництво валової продукції сільського господарства, у порівнянних цінах 2005 р., за 1990-2010 рр. знизилось на 45,5 млрд грн., рослинництва – на 7,9 млрд грн., тваринництва – на 37,4 млрд грн., або на 31,1 %, 11,8 % та 47,2 % відповідно. Водночас, починаючи з 2000 р., було подолано негативну тенденцію постійного зниження виробництва валової продукції сільського господарства; приріст виробництва сільськогосподарської продукції у 2010 р. у порівнянні з 1999 р становив 41,6 %., у т.ч. рослинництва – 65,8 %, тваринництва – 17,7 %.

Структура виробництва сільськогосподарської продукції з початку земельної реформи значно змістилася у бік особистих селянських господарств. Останні вирощують майже 90 % овочів та картоплі від загального обсягу їх виробництва, утримують 66 % поголів'я великої рогатої худоби та 55 % поголів'я свиней. Поки що не виправдала себе фермерська форма господарювання: незважаючи на те, що переважаючою організаційно-правовою формою господарювання на селі є фермерські господарства (частка яких у загальній кількості сільгосппідприємств становить майже 74 %), фермери виробляють незначну частку валової продукції, особливо у тваринництві.

Забезпеченість сільського господарства України основними засобами є незадовільною, про що свідчить зменшення їх вартості у 2009 р. відносно 1996 р. на 88,9 % (тоді як в економіці України в цілому зменшення вартості основних засобів за цей період становило 30,9 %). Фактична наявність основних засобів з розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь є значно нижчою за їх нормативну потребу, зокрема у рослинництві вона становить лише 14,3 %, тваринництві – 14,7 %. Основними чинниками, які негативно впливають на забезпеченість сільськогосподарських підприємств основними засобами, є повільне введення в дію нових потужностей для тваринницької галузі, зниження обсягів виробництва техніки у вітчизняному сільськогосподарському машинобудуванні у 2009 р. через фінансово-економічну кризу, зменшення обсягів внесення органічних добрив під сільгоспкультури.

В Україні гостро постають екологічні проблеми землекористування. Значна площа сільгоспугідь піддається впливу вітрової і водної ерозії. Близько 1,7 млн га сільгоспугідь піддані вітровій ерозії (дефляції). Найбільшої шкоди зазнають землі Запорізької, Луганської та Херсонської областей. Водна ерозія охоплює 13,3 млн га сільськогосподарських угідь або понад 32 % їх загальної площі. Найбільші площі угідь, підданих водній ерозії, знаходиться у Донецькій, Одеській і Луганській областях. Негативний вплив на екологію ґрунтового покриву спричинила аварія на Чорнобильській АЕС: радіонуклідами забруднено понад 4,5 млн га земель у 74 регіонах 11 областях, у тому числі 3,1 млн га орних земель.

Системними чинниками гальмування реформування аграрного виробництва є недостатня реалізація природно-кліматичного та трудового потенціалу в Україні; нерозвиненість інфраструктури заготівлі та збуту сільгосппродукції; низька економічна ефективність використання сільгоспугідь; зменшення засівів орних земель; збільшення собівартості як вирощування, так і реалізації сільськогосподарської продукції; низький

рівень матеріально-технічного забезпечення аграрних підприємств, їх низька капіталоозброєність та капіталооснащеність; високий рівень процентних ставок за кредитами банків; недостатній рівень організаційного та фінансового забезпечення державних закупівель життєво важливих продуктів харчування; кризові явища у тваринництві; відсутність цілісного прозорого ринку сільгосппродукції; парцеляція земель сільськогосподарського призначення; низький рівень інвестування сільськогосподарської галузі; невідповідність вітчизняної продукції сільського господарства міжнародним стандартам якості та санітарним нормам; високе техногенне та антропогенне навантаження на ґрунти, яке посилюється дією природних факторів; високий рівень освоєності сільгоспугідь; незавершеність реформування земельних відносин.

Ефективне аграрне виробництво є основою забезпечення продовольчої безпеки держави, задоволення населення продуктами харчування в достатній кількості та різного асортименту. Загрозами продовольчій безпеці України на сучасному етапі є: недостатнє споживання продуктів харчування населенням; низький рівень споживання продуктів тваринного походження в енергетичному раціоні населення; висока частка витрат домогосподарств на продукти харчування у структурі їх загальних витрат; висока диференціація вартості харчування за соціальними групами; низька ємність внутрішнього ринку по окремим продуктам харчування; імпортозалежність країни за окремим продуктом; сировинний характер експорту сільськогосподарської продукції; зростання цін на сільськогосподарську продукцію на внутрішньому ринку; повільне впровадження міжнародних стандартів та систем якості продуктів харчування; відсутність контролю за безпечністю продуктів харчування.

Як результат реалізації екстенсивної моделі розвитку аграрного сектору, більшість показників продовольчої безпеки України знаходиться за межами порогових значень.

В умовах відкритості національної економіки останні світові тенденції щодо наростання дефіциту продовольства і зростання цін можуть розглядатися як потужний виклик для українського аграрного виробництва. Ці тенденції можуть діяти як активний стимул пошуків сільгоспвиробництва та експорту сільгосппродукції, джерело додаткових фінансових ресурсів для розвитку та капіталізації сектору, підґрунтя для розкриття вітчизняного аграрного потенціалу як важливої та поки що недостатнім чином розкритої національної конкурентної переваги.

Загальносвітові та національні тенденції розвитку ринків сільгосппродукції обумовлюють необхідність прискорення процесів реформування аграрного сектору України, цілеспрямованих заходів державної політики, спрямованих на стабільність власного продовольчого ринку та використання потенційних вигод від зростання присутності України на світових ринках продовольства. З цією метою необхідно здійснити низку заходів, а саме: забезпечити ефективність внутрішнього ринку та цінового регулювання; сприяти підвищенню ефективності та конкурентоспроможності агровиробництва, захисту інтересів вітчизняних товаровиробників на зовнішніх ринках; забезпечити цільове спрямування коштів від продажу сільгосппродукції на розвиток аграрного сектору економіки; активізувати інвестиційну діяльність у сільськогосподарському виробництві; оновити матеріально-технічну базу аграрних підприємств; реформувати земельні відносини; підвищувати якість продуктів харчування і забезпечувати їх відповідність міжнародним стандартам; здійснювати охорону земель.

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Сучасний стан аграрного виробництва в Україні	4
1. 1. Ефективність сільськогосподарського виробництва	4
1. 2. Виробництво сільськогосподарської продукції у рослинництві	7
1. 3. Виробництво сільськогосподарської продукції у тваринництві	10
1. 4. Сучасна аграрна структура	12
1. 5. Стан матеріально-технічного забезпечення аграрних підприємств	14
1. 6. Екологічні проблеми землекористування	20
1. 7. Системні чинники гальмування розвитку аграрного виробництва в Україні	22
Розділ 2. Аналіз стану продовольчої безпеки України	25
2.1. Оцінка загроз та індикаторів продовольчої безпеки держави	25
2.2. Тенденції світової динаміки цін на продовольчі ресурси та виклики для України	29
Розділ 3. Пріоритетні напрями розвитку аграрного сектору у контексті забезпечення продовольчої безпеки України	32
Висновки	37